

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

УКРАЇНА І УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Дискусії

ВИПУСК 2

Україна у період стратегічного наступу німецьких військ
(червень 1941—листопад 1942 рр.)

Українські землі та становище українців
в умовах німецького окупаційного режиму
(червень 1941—жовтень 1944 рр.)

Національно-визвольний рух
на окупованих територіях України
(1941—1944 рр.)

БІБЛІОТЕКА
середньої школи
с. Коропець

Київ

Видавництво імені Олени Теліги
2009

ББК 63.3(4УКР) 624

У 45

У45 Україна і український народ у Другій світовій війні: Дискусії. Випуск 2 / Упорядники Л. Герасименко, Р. Пилявець.—К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009.—84 с.

ISBN 978-966-355-025-1

Український інститут національної пам'яті підводить підсумки обговорень подій Другої світової війни. Перший збірник, виданий нами, стосувався подій періоду 1939–1941 років. У другому збірнику подано запис дискусій щодо участі України й українського народу в Другій світовій війні з червня 1941 до 1944 року, проведених на засіданнях трьох «круглих столів» (3 квітня, 6 травня і 5 червня 2009 року) з ініціативи Українського інституту національної пам'яті. Учасники дискусій—відомі історики з різних наукових середовищ—розкривають найактуальніші питання участі українського народу в Другій світовій війні. На засіданнях розкриваються найбільш обговорювані в літературі питання, пов'язані з підготовкою СРСР до війни, катастрофічні поразки Червоної армії в 1941 р. та їх наслідки для України, аналізуються проблеми становища українців в умовах окупаційного режиму, дається оцінка ролі українських патріотичних сил у боротьбі проти нацизму. Питання про участь України в Другій світовій війні є вкрай актуальними і важливими для консолідації українського суспільства. Учасники дискусій запрошують до обговорення висловлених тут міркувань як фахових істориків, так і широкі кола громадськості та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3(4УКР)624

Громадсько-політичне видання

Україна і український народ у Другій світовій війні

Дискусії

Випуск 2

Редактор О. ВЕРЕМІЙЧИК
Коректор Н. АДАМЧУК
Комп'ютерна верстка В. Ялового

Підписано до друку 20.11.2009. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Adonis С. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 4,89. Обл.-вид. арк. 4, 32.
Наклад 4000 прим. Зам. 9-1234.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95 р.
01010, Київ, 10, вул. Івана Мазепи, 6

ISBN 978-966-355-025-1

©Український інститут
національної пам'яті, 2009
©Автори статей. Текст, 2009
©Видавництво імені Олени Теліги.
Оригінал-макет, 2009

ЮХНОВСЬКИЙ ІГОР РАФАІЛОВИЧ— академік НАН України,
в. о. Голови Українського інституту національної пам'яті

ВЕРСТЮК ВЛАДИСЛАВ ФЕДОРОВИЧ—доктор історичних наук, про-
фесор, заступник Голови Українського інституту національ-
ної пам'яті

ВОВК ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ—завідувач сектору Головної служ-
би документального забезпечення Секретаріату Президен-
та України

ГРИЦЮК ВАЛЕРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ—кандидат історичних наук, до-
цент, начальник кафедри морально-психологічного забез-
печення діяльності військ (сил) Національної академії обо-
рони України, полковник

ГЕРАСИМЕНКО ЛЮДМИЛА СЕРПІВНА—кандидат історичних наук,
головний спеціаліст Українського інституту національної
пам'яті

ГРИНЕВИЧ ВЛАДИСЛАВ АНАТОЛІЙОВИЧ—доктор політичних наук,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу теорії та історії політики Інституту політичних і ет-
нонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

ІВАНКІВ ОЛЕКСАНДР ЛЬВОВИЧ—кандидат фізико-математичних
наук, перший заступник Голови Українського інституту на-
ціональної пам'яті

Іщук Олександр Степанович—кандидат історичних наук, начальник Центру вивчення документів з історії визвольного руху Галузевого державного архіву Служби безпеки України

Король Віктор Юхимович—доктор історичних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв

Кучерук Олександр Сергійович—директор Бібліотеки ім. О. Ольжича, директор Музею Української революції, начальник відділу Українського інституту національної пам'яті

Муковський Іван Тимофійович—доктор історичних наук, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Київського університету туризму, економіки і права, член Експертної ради ВАК України

Нахманович Віталій Рафаїлович—відповідальний секретар Громадського комітету «Бабин Яр»

Онишко Леся Володимирівна—кандидат історичних наук, головний спеціаліст Українського інституту національної пам'яті

Пастушенко Тетяна Вікторівна—кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

Патриляк Іван Казимирович—кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, директор музею історії університету

Пилявець Ростислав Іванович—кандидат історичних наук, доцент, завідувач сектору Українського інституту національної пам'яті

Себта Тетяна Миколаївна—кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Чернега Петро Макарович—доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Яременко Вікторія Миколаївна—кандидат історичних наук, головний спеціаліст Українського інституту національної пам'яті

ПЕРЕДМОВА

Матеріали цього випуску є частиною серії видань, присвячених актуальним питанням теми «Україна і український народ у Другій світовій війні». Учасники «круглих столів», проведених в Українському інституті національної пам'яті, розглядали найбільш дискусійні питання з цієї теми.

Подаються матеріали трьох «круглих столів», проведених 3 квітня, 6 травня і 5 червня нинішнього року.

На засіданні «круглого столу» 3 квітня 2009 р. аналізувалися питання становища України в умовах нападу Німеччини на СРСР. Саме в Україні нацистська Німеччина здобула низку суттєвих перших перемог, головна серед них—знищення у вересні 1941 р. великих радянських сил у районі Києва й захоплення 650 тис. полонених. До грудня 1941 р. німці вже контролювали близько 80 млн. людей, що становило 42% населення Радянського Союзу й велику частину його економічного потенціалу. Окрім цього, німці захопили 3,8 млн. радянських військовополонених (із них 1,3 млн. становили українці). Предметом обговорень стало також питання евакуації промислових підприємств і населення з України. Відступаючи, радянські власті застосовували традиційну російську тактику «спаленої землі». Відтак усі промислові підприємства, якими могли б скористатися німці, підлягали знищенню. У результаті чи не найбільшої у світовій історії евакуації радянський уряд вивіз поза межі досяжності німців близько 1500 заводів і понад 10 млн. людей, більш ніж третину з яких було евакуйовано з України.

Окремий «круглий стіл», який відбувся 6 травня, присвячено проблемам окупаційного режиму на території України. Поряд із традиційними питаннями діяльності німецької адміністрації, вчені-історики обговорювали питання колабораціонізму, ставлення населення до окупаційної влади, розвиток культурного життя за часів окупації, а також стосунків націоналістичного підпілля з німецькою окупаційною владою. Через небажання німецьких правлячих кіл створити бодай автономну українську державу окупаційні каральні органи одержали наказ заарештувати й знищити всіх керівників і членів оунівського підпілля. Масштабні розстріли українських патріотів відбувалися на всій окупованій території України, зокрема у Бабиному Яру в Києві. Всього з кінця 1941 р.—початку 1942 р. німці знищили близько 2 тисяч членів ОУН.

Питанням національно-визвольного руху в період окупації присвячено «круглий стіл», проведений 5 червня 2009 р. Обговорювалися питання створення і діяльності Української Повстанської Армії, яка швидко розрослася у велику, організовану партизанську армію (30–40 тис. бійців), що захопила контроль над значними частинами Волині, Полісся, а згодом і Галичини. УПА не лише виступила проти нацистів і загонів НКВС, а й ув'язалася в жорсткий конфлікт із поляками на українсько-польських землях Волині, Полісся та Холмщини.

На засіданнях обговорювалися також питання радянського партизанського руху на території України.

Учасники дискусії дійшли висновку, що українці, як ніхто інший, виявилися беззахисними перед спустошливою війною і нещадною політикою окупаційної влади.

ТЕМА 3

Україна у період стратегічного наступу німецьких військ (червень 1941—листопад 1942 рр.)

Ігор Юхновський: Перше питання нашого обговорення—«Передумови німецько-радянської війни. Стратегічні плани Німеччини і СРСР напередодні війни. Стан збройних сил і військово-промислового комплексу сторін у 1939–1941 роках».

Валерій Грицюк: Тема Другої світової війни настільки широка, настільки висвітлена в літературі, що, навіть готуючи доповідь, я звузив її до питання підготовки Радянського Союзу до війни. В літературі воно описано дуже докладно, але все-таки залишається досить багато закритого і невідомого. Наведу приклад. Нещодавно в університеті Шевченка захищав дисертацію здобувач Олександр Крикніцький за темою «Утворення та діяльність Київського Особливого військового округу в травні 1935—червні 1941 рр.». Дисертант підняв усе, що було можна, з цього питання, однак плани бойового застосування Київського особливого військового округу і досі не відкриті. Тобто якщо ми знаємо, що є план розгортання і відмобілізування, був план прикриття державного кордону, то має бути й оперативний план, тобто план застосування військ, плани мобілізації і прикриття державного кордону. Я хотів би сказати, що досі залишається багато закритих документів і не все описано. Крім того, донині питання з порушеної теми ще не достатньо описані в аналітичній літературі. Питання це настільки важливе, складне і суперечливе, що сьогодні треба ще багато працювати над ним.

Тепер щодо підготовки радянських військ до радянсько-німецької війни. Довго йшлося до цього конфлікту, але з другої половини 1940 р., з літа, обидві сторони майже одночасно починають підготовку до війни. Стратегічне керівництво Німеччини та Радянського Союзу одночасно приходять до таких рішень, і якщо говорити про безпосередню підготовку до війни, то, на мою думку, треба вести мову про розробку замислів, планів військових дій першого етапу війни, стратегічних планів, зокрема проведення комплексу заходів з переведення економіки на воєнний лад, зовнішньополітичне забезпечення військових дій, створення коаліції і т. ін., стратегічне й оперативне розгортання збройних сил на театрах військових дій. Загалом я хотів би зосередити увагу на питаннях планування і створення стратегічних угруповань військ.

Конкретну розробку плану почали в Німеччині після 21 липня 1940 р., коли Гітлер особисто наказав головнокомандувачу сухопутних військ розпочати підготовку плану кампанії проти Радянського Союзу. Того ж дня начальник штабу оперативного керівництва збройними силами дав відповідні вказівки у своєму штабі. Загалом у Німеччині вивчали розробку плану війни у кількох напрямках: розробляли план війни в Головному штабі сухопутних військ, в оперативному штабі керівництва, а також було створено дві оперативні групи—генерала Марса і Зондерштерна, які теж розробляли плани війни. В основу розробок усіх чотирьох планів були покладені принципові положення Гітлера щодо війни з Росією і виходу на Волгу, ми все це знаємо, я не буду повторювати, але нюанси цих планів були дещо різними. В одних планах пропонувалося завдати головного удару на Україну в напрямі Києва, в інших планах—Москву і Смоленськ. Різними були й угруповання військ, але врешті-решт 18 грудня 1940 р. Гітлер затвердив план, який розробляв Генеральний штаб сухопутних військ. План отримав назву не «Барбаросса», а «Фріц». Річ у тім, що план війни ми уявляємо як один документ, але насправді оперативний план, тобто стратегічний план застосування військ—це великий комплекс документів. Спочатку це якісь задуми, пропозиції, потім ідуть директиви і те, що було затверджено 18 грудня у вигляді директиви № 21 під кодовою назвою «Фріц». У комплексі з іншими документами німці назвуть її «Барбаросса», але це буде дещо пізніше. Основні положення цього плану: головний удар Вермахт мав намір нанести північніше Прип'ятських боліт, там ділянка фронту 830 км. На українському напрямі розгорталася група армій «Південь». За великим рахунком, це був допоміжний напрямок.

Паралельно із плануванням відбувалося велике перегрупування військ нацистської Німеччини до західних кордонів. Воно розгорнулось одразу після вказівки Гітлера почати планування—з липня 1940 р., але основне перегрупування військ здійснювалося з лютого 1941 р. 5-ма ешелонами. З лютого по червень до кордонів Радянського Союзу було перекинуто 77% особового складу Вермахту, 19 танкових дивізій із 21-ї танкової дивізії, які були на той час у складі Вермахту. Все це приховувалося. 10 червня почалося висунування військ до цих районів, а з 18 червня дивізії перших ешелонів, артилерія почали займати вогневі позиції. Радянській розвідці все було відомо, стратегічне угруповання німецьких військ на 75–80% було виявлено. Якщо говорити про групу армій «Південь», то вона розгорталася на фронті від Влтави до гирла Дунаю під командуванням генерал-фельдмаршала Рунштедта. У сухопутній компоненті групи—63 дивізії, близько 16 тисяч гармат і мінометів, 725 танків і гармат. Повітряні сили Німеччини, які зосеред-

жувалися на українському напрямі, становили близько 800 літаків. Німеччина на цей час не мала флоту на Чорному морі і покладалася на румунські військово-морські сили.

Що ж відбувалося з іншого боку? Підписаний 23 серпня 1939 р. пакт про ненапад, а також 28 вересня договір про дружбу і кордон СРСР з Німеччиною тільки відстрочив війну, яка вже насувалася. Майже одночасно з Гітлером Сталін дійшов висновку, що потрібно планувати війну. Вже у вересні 1940 р. відбуваються відповідні заходи: в генеральному штабі розроблялись «соображения» і 18 вересня цей документ вже розглядали на раді народних комісарів—спільному засіданні ЦК ВКП(б). Документ розробляли Тимошенко, Мерецков, і загалом ці міркування правильно визначили, що головним напрямом для Радянського Союзу стане західний. На 5 жовтня документ обговорювався в більш широкому колі, і вважалося, що основний удар буде завдано в напрямі Мінськ—Смоленськ—Москва, де і будуть зосереджені основні німецькі сили. Проте 5 жовтня на засіданні радянського керівництва було дано вказівки щодо перегляду цих міркувань і визначено південно-західний напрямок. Саме там було вирішено зосередити основні зусилля Радянського Союзу. Був розроблений план прикриття, зосередження і розгортання стратегічних збройних сил на випадок війни і другий план—план мобілізації. Були ще оперативні плани, або плани ведення безпосередніх воєнних дій, однак ці документи ще закриті. Відповідно до цих планів створювалися стратегічні та оперативні угруповання військ, у тому числі і на південно-західному напрямі. Ці плани постійно уточнювались, доопрацьовувалися, були й інші варіанти.

Якщо вести мову про планування війни Радянського Союзу проти Німеччини, то не секрет, що планувалося відбити удар противника і перейти до наступальних дій. У січні 1941 р. відбувається воєнно-стратегічна гра у два етапи: удар радянських військ планувався на Будапешт, при цьому було абсолютно чітко визначено удар німецьких військ на Луцьк—Рівне.

Стратегічне розгортання радянських військ почалося з травня 1941 р. Є таке поняття—«особливий період», часто його пов'язують з початком війни. Насправді «особливий період»—це період, який бере початок від оголошення війни, або від оголошення мобілізації, в тому числі прихованої мобілізації, включає період війни і період після війни, тобто відновлення економіки. Якщо говорити відверто, особливий період Великої Вітчизняної війни почався задовго до 22 червня. У кінці квітня 1941 р. було розіслано директиви про приховану мобілізацію, в радянську армію було призвано 1 млн. осіб. Укомплектовувалися прикордонні укріплення. Було прийнято рішення прискорити навчання у військово-

вих навчальних закладах, всі вузи країни змінили термін навчання, і випуск відбувся не в червні 1941 р., а 1 травня. З початку травня на місця надійшли директиви про створення стратегічних ударних угруповань. З 13 травня Генеральний штаб розіслав директиву про перебазування 4-х армій з внутрішніх округів, зокрема Уральського, Орловського, Приволзького, Північно-Кавказького, в Україну. Це крім того масиву військ, який вже знаходився на території України. У самому Київському окрузі на цей час налічувалося 4 армії, 16 танкових і 8 механізованих дивізій. Розгортання відбувалося планомірно, до речі, німецька розвідка не встановила того реального перебазування військ, яке здійснювалося Радянським Союзом. Уже почавши бойові дії, німці були здивовані тією кількістю частин і з'єднань, які підтягувалися до фронту.

19 червня, отримавши директиву Генерального штабу, штаб Київського округу завантажився в ешелони і виїхав на передовий командний пункт. Так почалася війна. Таку ж директиву отримали й інші округи. Війська висувалися до кордонів, хоча прибути туди не встигли.

Підсумовуючи, можна сказати, що стратегічні плани війни Німеччини і СРСР почали складатися майже одночасно, тобто з кінця літа—початку осені 1940 р. Обидві сторони напружено планували і здійснювали заходи оперативного стратегічного розгортання військ для підготовки до війни. При цьому, якщо проаналізувати співвідношення сил сторін, то перевага явно була на боці Радянського Союзу. Аргументи радянської сторони про застарілість техніки, раптовість нападу—це міф радянської історіографії.

Іван Муковський: Чи знайомі ви зі змістом монографії білоруського дослідника «Операція “Борисфен”»? У ній ідеться про те, що у Вінниці планувався превентивний удар і там розміщувався командний пункт радянських військ. Автор все достовірно описує. Планувалося завдати удару на південь у бік Румунії з метою захоплення угруповання німецьких військ у кільце.

Валерій Грицюк: Я не ознайомлений з цією працею, але можу сказати, що це абсолютно ті позиції, які розроблялися воєнно-стратегічними планами 1940 р. При цьому цей удар, про який ви говорите, мав на меті розколоти фашистський блок.

Петро Чернега: Я не згоден із деякими положеннями, висловленими Валерієм Грицюком, зокрема щодо передумов радянсько-німецької війни, коріння яких проростає не у 40-ві роки. Передумови протиборства СРСР і Німеччини починаються ще в Іспанії і взагалі з програми більшовиків про необхідність перемоги (кінцева мета їхньої боротьби) соціалістичної революції у всьому світі. Протягом майже двох десятиліть існування радянської влади керівництво СРСР на чолі зі Сталіним постійно

вбачало загрозу з боку капіталістичних держав. У країні панувала хибна концепція про те, що нібито Радянський Союз—це «оточена ворогами фортеця». Отож, всі країни навколо цієї «фортеці» розглядалися Сталіним виключно як ворожі. Буржуазний світ у свідомості мас і керівників СРСР був заклятим ворогом усіх трудящих, і тому його потрібно було перебудувати. Тому зовнішня політика Радянського Союзу будувалася на засадах ідеалів світової революції і планетарного визволення трудящих від експлуатації. На багатьох з'їздах партії у виступах сталінське керівництво не раз говорило про цю кінцеву мету своєї зовнішньої політики. Така стратегічна революційна концепція війни на поразку світової буржуазії, крім конкретних тактичних розрахунків, була основою зовнішньої політики радянської держави. Слід також зауважити, що для Росії того часу був характерний авторитарно-геополітичний підхід до зовнішньої політики країни. Одержавши необмежену владу Росії, більшовики разом із нею отримали в спадок і попередні державні претензії та зовнішньополітичні цілі. Почуття реваншу визрівало саме тоді, коли країна набула сили і стабільності, будувала відповідну індустрію.

Так само й передумови німецько-радянської війни починаються з приходом до влади Гітлера. Дві людиноненависницькі системи—гітлерівський і сталінський режими—розпочали війну. В ідеології цих режимів були закладені ці передумови. Їх політика і конкретні дії, зокрема анексія Німеччиною Австрії, Судетської області Чехословаччини, а Радянським Союзом—країн Прибалтики—це і є передумови, просто ми виділяємо німецько-радянську війну, а вона абсолютно не виділяється із Другої світової війни, бо напад на Польщу, радянсько-фінська війна—це все складові Другої світової війни. Натомість, німецько-радянська війна, як б сказав, дещо штучно виділяється з цього трагічного для людства історичного процесу. Я не погоджуюся з вами, коли ви говорите, що пакт Молотова—Ріббентропа забезпечив відстрочку війни. Це заперечує сучасна історична наука, виявлені останніми роками джерела.

Угода двох диктаторів зруйнувала переговори з Англією та Францією щодо створення системи колективної безпеки в Європі. Пакт 23 серпня 1939 року чітко розмежував сфери державних інтересів обох агресорів у Польщі, Прибалтиці, на Скандинавському півострові, південному Сході. Сталін і Гітлер офіційно визнали, що вони є запеклими ворогами західних демократичних країн. За таємними торговими угодами СРСР включно до червня 1941 року поставив Німеччині сировини і матеріалів на 7,4 млрд. крб., у відповідь отримав лише на 400 млн. крб. Окрім того, у військових навчальних закладах СРСР було підготовлено 700 бойових пілотів, тисячі авіатехніків, танкістів та інших спеціалістів для збройних сил Німеччини.

Виконавши майже всі пункти угоди, диктатори розпочали війну між собою за світове панування. Першим це зробив Гітлер.

А тепер я переходжу конкретно до питання про організаційно-мобілізаційні заходи СРСР напередодні і в роки радянсько-німецької війни. У грудні 1936 р. було створено Наркомат оборонної промисловості у складі 11 головних управлінь за видами озброєння і матеріально-технічного забезпечення його виробництва. У 1938 р. йому підпорядковувалися 219 заводів, із них 47—авіаційних, 15—артилерійських, 10—танкових, 10—суднобудівних, 23—воєнно-хімічних, 3—збройних, 26 заводів з виробництва патронів, мін, бомб, торпед, гранат та інших вибухових пристроїв, 41—оптико-механічний, електротехнічний, завод радіоприладів, точного машинобудування, металургійні та інші підприємства. В Україні знаходилися 26 воєнних і 94 машинобудівних заводи. У структурі Наркомату оборони було сформовано 57 воєнно-промислових, науково-дослідних, дослідно-конструкторських організацій, 65 вищих і середніх навчальних закладів, багато з яких діяли в республіці.

Важливим свідченням наростання мілітаризації радянської економіки став указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ» від 26 червня 1940 р.

З початком Другої світової війни було проведено часткову мобілізацію промисловості. Для розширення воєнного виробництва залучили додаткові потужності чорної металургії, машинобудування, верстатобудування й хімічної промисловості. Металургійні підприємства України, на яких працювали понад 190 тис. робітників, освоїли виплавку нових марок сталі, а Маріупольський завод ім. Ілліча єдиний в СРСР виробляв бронелист і корпуси для танків. Авіаційні заводи в Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі й Харкові збільшили випуск літаків і двигунів. Костянтинівський цинковий завод, Запорізький алюмінієвий і ртутний у Донбасі комбінати освоїли виробництво матеріалів, необхідних для виготовлення боєприпасів й авіаційної техніки.

На оборону працювали майже всі із 137 хімічних заводів України. Наркомату авіаційної промисловості передали 60 машинобудівних підприємств. Виробничі потужності галузі збільшилися майже удвічі. У квітні 1940 р. розпочали випробовування винищувача МІГ-3, побудованого на Київському авіазаводі. Протягом року налагодили його серійне виробництво. На початку 1941 р. авіаційна промисловість перейшла на випуск літаків нових конструкцій. У першій половині року військово-повітряні сили отримали близько 2 тис. винищувачів нових типів (Як-1,

ЛаГ-3, МІГ-3), 458 бомбардувальників ПЕ-2 і 249 штурмовиків ІЛ-2. До 22 червня на озброєння надійшло 3719 літаків нових конструкцій.

У грудні 1939 р. на озброєння Робітничо-Селянської Червоної Армії прийняли новий танк Т-34 виробництва найпотужнішого в СРСР Харківського танкового заводу ім. Комінтерна. Політбюро ЦК ВКП(б) у червні ухвалило постанову «Про виробництво танків Т-34 у 1940 р.», якою зобов'язало розпочати серійне виробництво бойової машини. Харків'яни випустили до кінця року 117 нових танків. На початку 1941 р. до серійного виробництва Т-34 залучили всі танкові й тракторні заводи. Протягом 1940—першої половини 1941 рр. вони випустили 1225 Т-34 і 636 важких танків КВ. Останній виробляв Ленінградський завод ім. С. Кірова. У 1941 р. виробничі потужності танкової промисловості становили 6,5 тис. танків. Із 46 127 танків Т-34, вироблених протягом 1940—1944 рр., 21 410 становили бойові машини Харківського тракторного заводу ім. Комінтерна.

У 30-х роках машинобудівні й металообробні підприємства України, на яких працювали 572,5 тис. робітників, розпочали реконструкцію й будівництво нових цехів для виробництва гармат, мінометів та іншої зброї. У 1939—1940 рр. на Ново-Краматорському заводі важкого машинобудування налагодили виробництво снарядів для артилерійських систем. На виробництво гармат і мінометів перевели декілька машинобудівних підприємств. Трубопрокатні заводи України—єдині в СРСР виробники труб—збільшили виробництво труб, необхідних для виготовлення стрілецької зброї. Протягом 1939—першої половини 1941 р. промисловість Радянського Союзу випустила понад 80 тис. гармат і мінометів, 200 тис. кулеметів й автоматів.

Натомість напередодні радянсько-німецької війни СРСР так і не завершив воєнно-мобілізаційної підготовки промисловості для ведення війни. Керівництво держави, за висновками експертів Держплану, фактично не мало комплексного мобілізаційного плану підготовки господарства для забезпечення потреб Червоної армії, що спричинило її трагічні поразки у 1941—1942 рр. Якість планування була також невисокою.

23 червня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ввело в дію мобілізаційний план виробництва боєприпасів, який було схвалено лише 6 червня. Близько 600 заводів чорної й кольорової металургії, хімічної, машинобудівної та інших галузей промисловості розпочали випуск боєприпасів. За мобілізаційним народногосподарським планом на третій квартал 1941 року, схваленим 30 червня, промисловість перевели на виробництво озброєння, амуніції та іншої воєнної продукції. Таким чином, сталінський режим використав майже два роки після підписання

пакту про ненапад Молотовим і Ріббентропом для підготовки країни до війни.

Іван Муковський: Мені довелося готувати кандидатську дисертацію саме з питань початкового періоду війни, пов'язану з військами Південно-Західного фронту. Враховуючи те, що документи об'єднань і з'єднань першого формування були відсутні (більшість їх було втрачено в оточенні), мені довелося в цих умовах здобувати достовірну інформацію по краплинах, зокрема спілкуючись із безпосередніми учасниками подій. У мене була нагода поспілкуватися з маршалами І. Баграмяном і Москаленком, і хочу вам сказати, що особливо добре враження на мене справив маршал І. Баграмян. Він не відмахнувся від мене, молодого здобувача, а надав правдиву і досить цінну інформацію про перші місяці війни.

Переходячи до висвітлення питання, я хотів би сказати, що вивчення архівних документів, свідчень учасників подій і мемуарної літератури дає можливість стверджувати, що вже з перших хвилин вторгнення німецьких військ жорстокі прикордонні бої розгорнулися на всіх ділянках Південно-Західного фронту. Це без перебільшення. Бої почалися в районі Рави-Руської, Перемишля і Володимира-Волинського, Струмилівського укріпайону. Завзяті бої точилися і в районі Львова. Тут зразки мужності й героїзму виявили сотні тисяч бійців і командирів, у тому числі і воїни-українці. Саме ці факти були покладені в основу моєї монографії «Звитяга і жертвовність», яка, у свою чергу, стала основою одного з томів «Книги Пам'яті» під назвою «Безсмертя».

Проте головні події відбувалися не на Львівському і Перемишльському напрямі, а на напрямі Луцьк–Рівне–Броди. Саме тут наступало головне ударне угруповання ворога, яке використало 50-кілометровий розрив між 5-ю і 6-ю арміями. Цей розрив утворився 24 червня 1941 р., коли танкова група Клейста швидко вклинилась і намагалася розвинути наступ у район Житомира і Києва з тим, щоб при взаємодії 6-ї і 17-ї армій відрізати війська Центрального фронту і ліве крило Південно-Західного фронту. Отже, німці планували створити «великий котел» на підступах до Києва, оточивши велику масу військ.

Враховуючи обстановку, що склалася, і розкривши намір ворога, командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник Кирпонос зі своєю радою вжив заходів щодо нанесення контрудару. За його задумом війська фронту повинні були завдати дуже потужного танкового удару з метою розгрому наступаючого угруповання ворога. В наказі від 25 червня 1941 р. йшлося про те, що 26 червня о 9-й годині ранку має бути нанесено удар корпусами Карпезо в напрямі на Радехів, Рябишева—на Берестечко, Рокоссовського і Карпенка—в напрямку Луцьк–Броди,

тобто назустріч 8-му і 15-му корпусам. Командувачу 5-ї армії генерал-майору Потапову було наказано об'єднати зусилля 9-го і 19-го механізованих корпусів й атакувати уздовж залізничної лінії Луцьк–Броди, щоб з'єднатися з 8-м і 15-м мехкорпусами в напрямку Радохівського угруповання ворога. Наступ усіх цих корпусів, за задумом Кирпоноса, мав бути здійснений раптово. В цьому і полягала «родзинка» найбільшого танкового побоїща. Через відсутність зв'язку, віддаючи наказ, Кирпонос не міг знати про те, що 15-й мехкорпус уже втягнувся в бойові дії і виконати те бойове завдання, яке було перед ним поставлене, не міг. Дві інші дивізії в цей час уже вели бойові дії на широкому фронті і просувалися у вказані райони уже не раптово, а з ходу вступаючи в бій. Отож, такого раптового удару, який планував Кирпонос, не відбулося.

Зранку 26 червня 1941 р. і аж до початку липня в районі Луцьк–Рівне–Броди розгорнулась одна з найбільших танкових битв Другої світової війни. З обох сторін у ній взяли участь до 2 тис. танків. У літературі це все описано, тому я не буду на цьому загострювати вашу увагу. Зупинюся лише на деяких моментах цієї операції. Враховуючи, що контрудар мехкорпусів не зміг змінити загальну ситуацію на користь військ Південно-Західного фронту, в цих умовах Кирпонос вирішив відвести війська на рубіж рік Стохід і Стир і населених пунктів Кременець, Глибочів, Стрий і Долина. Цим задумом Кирпонос хотів зайняти більш вигідні позиції для своїх військ, але Ставка не дозволила це зробити і змусила 8-й і 15-й мехкорпуси наступати далі, про що говориться у книзі Поппеля, колишнього комісара 8-го мехкорпусу. Там підкреслено, як у тих тяжких умовах танкові з'єднання намагались виконати бойове завдання. Щоб не допустити подальшого прориву противника, Кирпонос прийняв рішення організувати оборону на рубежі Базалія–Вишеневець–Острополь. Сюди він спрямував останній свій резерв—24-й механізований корпус, 199-ту стрілецьку дивізію, 21-шу повітрянодесантну бригаду і три щойно сформовані протитанкові бригади. Ставка ці його дії схвалила.

На завершення я хотів би зазначити, що наслідком цієї грандіозної битви на початку війни стало те, що війська Південно-Західного фронту на 9 днів зупинили наступ 1-ї танкової групи і 6-ї німецької армії. Це дуже важливий момент. Тут було зупинено 800-тисячне угруповання противника і тим самим зірвано його блискавичний наступ. Підкреслюю, це сталося не під Москвою, а саме тут. За перші 13 днів у прикордонних боях німецькі війська групи армій «Південь» втратили до 40% танків, 300 літаків, 10 танкових дивізій, крім того, німецькому командуванню необхідно було перекинути зі стратегічних резервів сотні танків для поповнення 1-ї танкової групи Клейста. Усе це мало велике значен-

ня для подальшого ходу бойових дій у районі Москви, тому що з-під Москви сюди було перекинуто велику кількість танків і підрозділів.

Кілька слів щодо моїх пропозицій. Перше, на що дослідникам слід звернути увагу серед проблем військової історії України періоду Другої світової війни,—це військові втрати українського народу. Ми з Олександром Євгеновичем Лисенком цим питанням займались, але воно потребує більш детального та ґрунтовного вивчення. У мене зосереджено дуже багато архівних матеріалів, які ще потрібно обробити. На цей час немає повних даних щодо участі українців в боях у Прибалтиці, Європі. Майже недослідженим залишається питання участі воїнів-українців у різних арміях на фронтах Другої світової війни. Потребує подальших досліджень початковий період війни в Україні.

Далеко не все нам відомо про оборону Києва, зокрема, до кінця не з'ясовано, якими силами Кирпонос зустрів противника і з якими силами він перейшов до оборони Києва, з якими силами він завершив оборону Києва і що від них залишилося. Потребують ретельного дослідження дії військ 6-ї і 12-ї армій Південно-Західного фронту, які потрапили під Уманню в котел і майже повністю були знищені та взяті в полон. Дещо з цього описано в книзі військового журналіста Долматовського «Зелена брама», але загалом це питання потребує глибшого вивчення й уточнення на основі наявних на сьогодні архівних матеріалів. До цього часу всебічно ще не розкрита стратегія військ Південно-Західного фронту в обороні Києва. Є багато моментів, на які треба звернути увагу. Майже зовсім недослідженою залишається весняно-літня кампанія 1942 року. І таких проблем ще багато.

Петро Чернега: Хочу наголосити, що у всіх цих операціях, про які розповідав Іван Муковський, брали участь переважно українці.

Віктор Король: Сьогодні вже досить багато написано, і книга Муковського І. Т., Лисенка О. Є., зокрема, стаття Івана Тимофійовича в журналі «Трибуна», де він дійшов висновку, що всього в обороні Києва брали участь понад 1 млн. 300 тис. Ті дані, які подаються в літературі—близько 700 тисяч, неправдиві, це тільки військ було близько 800 тисяч, а ще поповнення училищ, населення—це все разом узяті, і коли ми говоримо про жертви, то це треба мати на увазі. Вже говорилося про танкову битву під Луцьком—Рівним—Бродами—Дубно, це і був початок оборони Києва, хоча ми знаємо конкретну дату—7 липня, але, фактично, доля Києва була вирішена під час цієї танкової битви. Наші втрати були величезними—із 4201 танка 3464 були знищені. І яка вже могла бути оборона, коли ми втратили танкові дивізії! Я хотів би почати з того, що після фінської війни ми отримали від Заходу, зокрема, як «подарунок» від США ембарго на паливо, тому наші танки не мали достатньо палива,

до того ж командири цих танків, не маючи досвіду ведення військових дій, проявляли справжній героїзм, але втрати були колосальними.

Ігор Юхновський: Ми не виробляли в той час дизельного пального?

Віктор Король: Виробляли, але не в достатній кількості, бо можливостей було мало. От Західний округ, а потім Західний фронт, яким командував Д. Павлов, на 22 червня 1941 р. мав усього 300 тонн пального, і це потім поставили йому в вину. Планували, що основний удар буде на півдні, а не на заході, а за все це розстріляли Павлова і весь його штаб. Насправді ж винні були Сталін, Жуков, Тимошенко.

Петро Чернега: Паніка і безлад спричинили значні недоліки у перевезенні палива, а так званого «другого Баку» на Сході СРСР насправді не було.

Віктор Король: Це друга причина, яка вплинула на оборону Києва і на її наслідки. Третє, на чому я хочу зосередити увагу, це сама концепція воєнних дій. Ми обминаємо роль Жукова, а Жуков був командувачем Київського особливого військового округу до Кирпоноса, а потім став начальником Генерального штабу. Він не міг не орієнтувати Кирпоноса відповідним чином, а саме на те, що будемо воювати на західному напрямі, «на ворожій території і малою кров'ю». До речі, є така телеграма Жукова, яка опублікована тільки в одному виданні— «Великая Отечественная война», 1965 р., в якій сказано: «Начальник погранвойск донёс, что войска получили задание занять Предполье, немедленно отмените это указание и донесите, кто дал такое самочинное указание. Это может спровоцировать военный конфликт с немцами». Я вже не кажу про доти і дзоти, яких у нас було дуже багато, і вони не всі були достатньо пристосовані до оборони. Зокрема, я нещодавно опублікував лист рядового, який зустрів перший день війни на кордоні під Володимиром-Волинським. Він згадував, що в дотах не було снарядів до гармат, а з гармат, для яких були снаряди, вести вогонь було неможливо, оскільки доти не обладнали системою вентиляції, і після одного-двох пострілів приміщення заповнювалося димом, що робило нестерпним перебування в доті. А чого ж так сталося? Коли поділили Польщу, то утворився новий кордон, і старі доти стали непотрібними, хоча їх можна було використати (зокрема, Сталін казав: «Нужно отдать их колхозникам под силосные ямы, если возьмут»), а нові почали обладнувати, але не встигли, і тільки героїзм наших солдатів дав можливість завдати німцям втрат, про які говорив Іван Тимофійович. Це головна причина того, що німці втратили кілька дивізій. Усе це—передумови оборони Києва.

Тепер сама оборона. Я озвучу деякі цифри, вони відомі, я просто нагадаю: КОВО мав 58 дивізій, Німеччина—36,5; особовий склад: КОВО—

867,7 тис., Німеччина—730 тис.; гармати: КОВО—13 634, Німеччина—9700; танки: КОВО—4 204, в т.ч. 764 KB і Т-34, Німеччина—750; літаки: КОВО—2256, Німеччина—800. Слід зауважити, що на обороні Києва не міг не позначитися і загальний економічний стан країни. Жуков казав після війни, що «мы вступили в войну, находясь в положении экономически отсталой страны».

Несподіваним для нас був і напрям головного удару, бо ми думали, що будуть наступати на південному напрямі, а не на центральному. Не могло не позначитися на обороні Києва і те, що в прифронтовій смузі, або близько до неї, ми втратили 303 порохових, патронних, снарядних заводів, які випускали 32 млн. корпусів артилерійських мін, 24 млн. корпусів авіабомб, 61 млн. снарядних гільз, 30 млн. ручних гранат, 93 600 пороху і 3600 т. тротилу. Через концепцію «малою кров'ю на чужій території» ці заводи були розташовані близько до кордону, а тому німці захопили заводи, а нашим солдатам давали 1 гвинтівку на 3–5-х осіб у перші тижні війни, через те що німці захопили 5 млн. 400 тис. нових гвинтівок.

На снарядних заводах були зосереджені мобілізаційні запаси цінної стратегічної сировини—свинцю, латуні, легованої сталі. Все це німецька армія використала проти СРСР. Начальник німецького штабу Ф. Гальдер у своєму «Щоденнику» зазначає, що 30% потреби в пальному німці задовольнили за рахунок захопленого у прикордонних районах. Це при тому, що можливості Німеччини з виробництва зброї були дуже обмежені: у жовтні 1941 року в боях проти радянської армії Німеччина втратила 501 тис. 75-міліметрових снарядів, а її промисловість за той самий час виробила лише 75 тис. цих снарядів; у грудні було витрачено 494 тис., а вироблено лише 18 тис.

Тепер стосовно самої оборони Києва. Оскільки танкових військ у цей час було уже мало і, як говорилося вище, мобілізували колосальну кількість курсантів військових училищ і робітників заводів—всього близько 1 млн. 300 тисяч, їм не було можливості дати належне озброєння. З'явилися бронепοїзди, наприклад бронепοїзд під командуванням А. Тихохода. Це, звичайно, приклад героїзму. Під час оборони Києва німці втратили 10 дивізій.

Не можна оминати Уманський котел, який негативно вплинув на оборону Києва. Тут німці захопили 103 тисячі військовополонених—це 6-та і 12-та армії, півтора десятка генералів потрапили в полон. Не можна не згадати і роль генерала Власова, який командував 37-ю армією, створеною в ході оборони Києва. Його роль в обороні Києва досить вагома, і коли говорять, що він—зрадник, то маємо пам'ятати, що він міг зробити це ще в серпні 1941 р., коли дуже довго виходив з оточен-

ня, і не чекав би 1942 р., щоб здатися в полон під Ленінградом. А ми обминаємо це. Треба врахувати і роль самих киян. Скільки з них пішло в армію! Наприклад, у Києві сформували загін, який складався зі 100 комсомольців, яких десантували біля с. Ліщинка Кагарлицького р-ну, щоб вони прямо на польових позиціях намагалися зупинити ворога, і ніяких перспектив вижити у них не було. Всі вони загинули на початку серпня 1941 р. біля хутора Зелений Яр.

Коротко щодо етапів оборони. Ми чогось теж відкидаємо те, що ми добре обороняли місто, полководці були мужні, хоча досвіду не вистачало навіть у самого Кирпоноса, при всій повазі до його героїзму. Він усе-таки не втік, хоча літак за ним прислали, і деякі історики вважають, що таким чином він не хотів розділити долю Павлова, а деякі кажуть, що це аморально—говорити так про Кирпоноса, головне те, що він залишився зі своїми солдатами. Як би там не було, Кирпонос, не маючи досвіду керування фронтом, до останнього намагався тримати Київ.

Ще один міжнародний аспект: є така точка зору, що у своєму посланні Сталіну Рузвельт і Черчіль казали, що другий фронт буде відкрито, якщо ми не здамо Київ, і Сталін до останнього наказував його тримати, хоча очевидно була вже загроза оточення, коли Гудеріан і Клейст своїми танковими групами з'єдналися в районі Лохвиці. Вказівка здати Київ надійшла тільки в ніч з 17 на 18 вересня, коли вже не було можливості вийти з цього котла, бо фактично були оточені всі армії Південно-Західного фронту, а в районі Баришівки—130 тисяч. Я знайшов архівний документ зі спогадами санінструктора Захарченко, яка описувала, як під Борщів загнали залишки Південно-Західного фронту, де було справжнє пекло—крики поранених, умираючих, дим, тисячі трупів заслали землю. Всього під час оточення в полон потрапило 665 тис., за іншими даними—667 тис. Найгірше те, що ми нічого не знаємо про долю воїнів, які потрапили в німецькі табори—на вулицях Керосинній, Інститутській, у Сирецький, Дарницький концтабори.

Стосовно ж самого Кирпоноса, то ми вже говорили, що він залишився, як німецький генерал Штеммерман, під Корсунем-Шевченківським. Є спогади червоноармійця 91-го прикордонного полку Качаліна, який знайшов генерала. Він згадує, що коли в хаосі відступу перемішалися фронт і тил, він побачив біля с. Авдіївка убитого генерала. Коли з лісу вийшли офіцер і кілька солдатів, він доповів, що знайшов убитого генерала, в якого було дві рани—пістолетна на скроні і осколочна, а в кишені партквиток на ім'я Михайла Петровича Кирпоноса. Хоча раніше писали, що одна з мін розірвалася біля нього і смертельно його поранила, і його поховали біля струмка в урочищі Шумейкове, куди були загнані залишки Південно-Західного фронту, а в 1943 р. його прах перенесли до

могили Невідомого солдата. З цього приводу є доповідна Хрущова Сталіну від 7 жовтня 1941 р., в основу якої покладено доповідну Качаліна про те, як загинув Кирпонос. Німці, коли знайшли його тіло, поховали з почестями в Ботанічному саду Києва, про це є документальні кадри, а коли прийшли в 1943 р. радянські війська, його перепоховали в Парку слави. Вирвалися з оточення 21 тис. на чолі з генералом І. Баграмяном. Зараз усе хочуть списати на Кирпоноса, а він намагався обороняти Київ на належному рівні, і це не його вина, що було мало досвіду. Тут ще багато темних сторінок. Я не говорю про героїзм наших солдатів, багато зробили для оборони бронепоезди, німці втратили кілька дивізій.

Петро Чернега: Щойно було сказано про великі німецькі втрати, а я хочу сказати про радянські. Лише за три тижні війни Червона армія втратила 3500 літаків, 6000 танків, 20 000 гармат, 52% баз і складів у прикордонних округах. Той же Гальдер стверджує, що за 4 місяці війни було вбито, поранено і взято у полон 5 млн. радянських солдатів, німці ж за той самий час втратили 245 тис. убитими і 12 тис. пропали безвісти. Героїчна оборона рядовими воїнами—це одне, а організація її вищим командуванням була бездарною. Тут треба бути обережними.

Віктор Король: Дозвольте мені завершити. Стосовно німецьких втрат, то це питання ще не досліджено, до Гальдера всі дані не надійшли. Коли знімався фільм «Ціна перемоги», постановники їздили до Німеччини, в німецькі архіви, і щодо втрат під Києвом у Гальдера були неповні дані. Що б там не говорили, а те, що оборона Києва на 2 місяці затримала наступ на Москву, то це однозначно. І хід воєнних подій після цього було змінено. Багато світла на оборону Києва міг пролити блискучий воєначальник Е. Клейст. У лютому 1952 р. він був ув'язнений і засуджений на 25 років, вже будучи 73-літнім чоловіком, і помер через кілька місяців, у жовтні 1954 р., а міг написати якісь спогади.

Оборона Києва, незважаючи на те, що вже багато про неї написано,—ще малодосліджена сторінка історії.

Петро Чернега: Хочу перш за все сказати, що ми не Інститут воєнної історії, а Інститут національної пам'яті, і ми не спеціалісти у воєнній стратегії і тактиці, крім, можливо, Валерія Грицюка, і нам важко судити. Я хотів би повернутися до національної пам'яті і до того, як ми маємо висвітлювати нашу українську історію, показати трагізм цієї війни і наш народ у ній, адже вона всі роки тривала на території України, були задіяні всі її матеріальні ресурси. В Україні було зосереджено понад 50% основних виробничих потужностей СРСР.

Примітка. Питома вага промислової продукції УРСР у загальносоюзному виробництві в 1940 р. становила: видобуток вугілля—60%, вироб-

ництво чавуну—64,7%, сталі—48,8%, прокату—49,7%, сталевих труб—58%, залізної руди—35%, коксу—74,5%, магістральних паровозів—73,4%, гірничого і металургійного обладнання—67,5%, сільськогосподарської техніки—51%, тракторів—33%, електроенергії—43%, цукру—73% і понад 20% хліба та інших продуктів харчування. Машинобудування республіки було основним виробником дизельних двигунів і турбін для електростанцій та кораблів військово-морського флоту. Сучасні бойові кораблі будували на верфях Запоріжжя, Керчі, Києва, Миколаєва, Одеси і Херсона. Харківський завод ім. Комінтерна випустив протягом 1940–1945 рр. 21 410 найкращих у світі танків Т-34, з 46 127, що виробили 6 танкових заводів СРСР за цей період. До війни вугілля Донбасу споживали 60% металургійних заводів, 70% підприємств основної хімії; 60% залізничного транспорту і майже половина електростанцій СРСР. Хімічні заводи Донбасу і Придніпров'я виробляли близько 70% аміаку, міцної азотної і сірчаної кислоти, сулеми, формаліну та інших речовин для виробництва пороху, тротилу тощо.

Втрата виробничих потужностей України могла паралізувати всю економіку радянської держави й призвести до катастрофічних наслідків. Ціною величезних матеріальних і людських втрат, неймовірного напруження зусиль робітників евакуювали в тил понад 550 великих заводів і фабрик, 23 потужні будівельні організації, господарство 9 залізниць, обладнання, матеріали і сировину підприємств легкої та харчової промисловості. До початку 1942 р. у східні регіони виїхали 1934,3 тис. робітників, інженерно-технічних працівників, службовців та членів їхніх сімей. Евакуація виробничих сил у тиліві райони дала змогу сталінському режиму зберегти матеріально-технічні й трудові ресурси України, позбавила ворога можливості використати їх у війні, створила сприятливі умови для ефективної військової перебудови промисловості й створення в тилу потужної індустрії.

Робітники і спеціалісти, обладнання та матеріали металургійних, коксохімічних і вогнетривких підприємств УРСР були основним джерелом створення і розвитку стратегічно важливих для потреб війни виробництв: виплавки якісних і броньових сталей, феромарганцю, ферохрому, феросиліцію, феромолібдену, феротитану, поковок для танкової й авіаційної промисловості; виробництва широкого асортименту холоднокатаної і гарячекатаної сталевих стрічок і метизної продукції; прокату труб різного діаметра і конструкційного металу. За роки війни у східних районах Радянського Союзу виплавка чавуну збільшилася на 58%, сталі і прокату—на 45%, випалювання коксу—більш ніж у 2 рази. Виробництво чорних металів і прокату в РРФСР перевищило у 1,5 раза довоєнний рівень саме завдяки металургії України.

Трудові колективи хімічних заводів Донбасу і Придніпров'я збудували на Уралі, в Сибіру й Поволжі нові й значно збільшили потужності діючих підприємств основної хімії, виробництва спеціальних хімічних речовин для виготовлення боеприпасів. У 1943 р. обсяг хімічної промисловості досяг довоєнного рівня.

Виробничі потужності українських підприємств тракторної і танкової, авіаційної, суднобудівної й електротехнічної промисловості, важкого і сільськогосподарського машинобудування стали одним із вирішальних чинників створення в тилу могутньої машинобудівної індустрії, нових її галузей: танкової, авіаційної, електротехнічної, будівельної, гірничого, хімічного і сільськогосподарського машинобудування.

Досвід ефективної праці, високу культуру виробництва, загальновідомі трудові традиції привнесли у колективи вугільних і залізрудних басейнів східних районів гірники Донбасу й Криворіжжя. Їхня кваліфікація, самовіддана і продуктивна праця у неймовірно важких умовах виробництва, зниження рівня механізації гірничих робіт та дефіциту робочої сили сприяли зростанню трудової активності місцевих робітників, збільшенню видобутку вугілля, залізної і марганцевої руд, відкриттю нових шахт і рудників. Наприкінці війни у басейнах Уралу, Сибіру, Поволжя й Казахстану видобуток залізної руди становив 89% (у 1940 р.—28,7%), а вугілля—близько 50% (22%) всесоюзних обсягів.

Робітничі й інженерно-технічні кадри підприємств легкої і харчової промисловості, МТС і радгоспів, яких разом з обладнанням евакуювали у союзні республіки Середньої Азії і РРФСР, створили там провідні нові підприємства й розширили незначні місцеві виробничі потужності швейної, взуттєвої, харчової, цукрової промисловості й сільськогосподарства, що дало змогу забезпечити промислову індустрію сировиною та матеріалами, а воїнів діючої армії і населення тилкових районів—продуктами харчування, обмундируванням, амуніцією, товарами широкого вжитку. Наприкінці 1942 р. налагодили випуск продукції 1200 евакуйованих заводів і фабрик, збудовано також 850 нових підприємств.

Виробничі потужності УРСР справили вирішальний вплив не лише на розширення індустріального виробництва в тилкових районах РРФСР, Казахській РСР, Киргизькій РСР і республіках Середньої Азії, а й стали базовою основою для створення нових важливих промислових галузей і районів, радикально прискорили роботу з формування й підготовки національних кадрів. Належна кваліфікація і значний досвід роботи робітничих та інженерно-технічних кадрів, господарських керівників республіки забезпечили пошук і створення нових джерел постачання

промисловості сировиною, паливом та електроенергією, радикальну перебудову системи міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків. За участі продуктивних сил України відбулися великі позитивні зрушення у розподілі праці, розміщенні, структурі й пропорціях промислового виробництва у східних районах СРСР. Промисловість наблизилася до джерел сировини і палива, що було важливою передумовою її ефективної роботи. Якщо Урал, Сибір і Поволжя, які займали майже половину території і де проживало 23% населення держави, виробляли до війни менше 1/6 усієї промислової продукції, то за 1941–1945 рр. її обсяги збільшилися на Уралі в 3,6 раза, у Сибіру—в 2,8 раза, в Поволжі—в 3,4 раза. У першій половині 1945 р. у східних районах виробляли воєнної продукції у 5,6 раза більше, ніж за відповідний період 1941 р. Питома вага робітників, інженерно-технічних працівників і службовців у промисловості Уралу й Поволжя у 1943 р. зросла на 65%, порівняно з 1940 р., у Західному Сибіру—71%, Казахстані й Середній Азії—54%.

Документи і матеріали центральних і обласних архівів України та Російської Федерації доводять, що евакуйовані в тил виробничі потужності УРСР були одним із вирішальних чинників створення в СРСР могутнього воєнно-промислового комплексу. Більше половини всіх потужностей, введених у дію в східних районах Радянського Союзу, становило наймодерніше на той час обладнання, евакуйоване з України.

Наш народ зробив величезний внесок у перемогу безпосередньо на фронтах війни. Коли ми говоримо про бойові дії на території України, то слід сказати, що в підрозділах Червоної армії домінували українці, бо принцип формування армії був територіальним, тому переважно українці вели перші оборонні бої. Коли Червона армія поверталася, знову ж таки, українці були масово мобілізовані й становили до 70% особового складу військових підрозділів.

Коли ми говоримо про бойові операції, чи про те, вдалі вони чи ні, то за останніми дослідженнями виявлено, що найкращими воїнами за всю історію людства були німці. Червона армія чи російська суворівська ніколи не виділялися здобутками у стратегії і тактиці ведення війни, і всі перемоги у роки Другої світової війни були здобуті за рахунок величезних жертв, величезної переваги в особовому складі та засобах ведення війни. Як зазначає відомий письменник Карпов, на початку 1942 р. 5,4 млн. воїнів потрапили в полон. Ви тільки уявіть собі цю трагедію! Таку чисельність мала Червона армія на початок війни. То про яке успішне ведення війни можна говорити? Дані про те, скільки було знищено німецьких дивізій під час оборони Києва, походять ще з радянської історії. Звичайно, німці понесли втрати, але які? За всі роки війни на фронтах німці втратили 1,9 млн. воїнів, з них на радянсько-німецькому

фронті—1,5 млн. Ми вели оборонні бої, а в оборонних боях пропорція втрат 1:3, тобто ми мали втратити одного воїна, бо ми оборонялися, а німці—3 воїни, бо вони наступали. А що ми маємо? Бездарність керівництва, невміння, ідеалізація радянської військової стратегії і тактики. Нам потрібно самим усвідомити і донести людству, що доля Європи вирішувалася саме у бойових операціях в Україні, і це доведено українськими істориками. Для України і українського народу всі оці операції, зокрема початкового періоду,—це величезна трагедія. Згадаймо оборону Севастополя, коли керівництво надіслало літаки, щоб евакуювати генералітет і офіцерський корпус, а всіх солдатів і сержантів залишили напризволяще? Чорноморський флот потопили ще в 1941 р. і думали, що Севастополь захистять на суші, а як можна це зробити в обороні морського міста? Трагедія нашого народу і всіх народів СРСР, Червоної армії—в бездарності керівництва бойовими діями.

В історичній науці існує проблема участі українців в лавах Червоної армії. 7 млн. українців було мобілізовано за роки війни. Ці цифри занижені. Загалом у Червону армію протягом війни було мобілізовано 30,6 млн. осіб (для порівняння—німці мобілізували лише 18 млн.). Наприкінці війни у діючій армії СРСР налічувалося 11 млн. солдатів і офіцерів. Найбільші втрати понесли український і білоруський народи. З 17 вересня 1939 року на території України розпочалися бойові дії. Потім була перерва до 22 червня 1941 року. І ще чотири роки війни. На початку війни в Україні проживало 41,6 млн. людей, а наприкінці війни—13,7 млн. Багато українського населення залишилось на Уралі, у Сибіру, Казахстані та інших регіонах СРСР. У діючій армії загинуло 22 млн. (за даними Геллера), інші називають цифру 25 млн. воїнів. І це тільки на фронті, решта—мирне населення. Загальні втрати німців—6 млн. людей. Виходить, що на кожного німецького солдата припадало 14 воїнів Червоної армії. То про який полководський талант Жукова може йти мова, якщо в ході Берлінської операції було загублено понад 100 тис. воїнів за одну ніч? І знову ж таки, основну участь у цій операції брали українські фронти.

Іван Муковський: Я дослідив таку деталь. Коли почалося звільнення території України, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти склалися з українців на 70–80%. Тілами наших співвітчизників вкрита вся земля на Захід, аж до Берліна.

Ростислав Пилявець: Аналізуючи події Другої світової війни на території України, ми не можемо залишити поза увагою операції військ, епіцентром яких було місто Харків. Харків мав особливе значення як для радянської, так і для німецької сторони. Варто згадати лише те, що Харків—перша столиця Радянської України (до 1934 року), і напе-

редодні війни він був найбільшим індустріальним центром України та третім у Радянському Союзі після Москви і Ленінграда.

З Харковом пов'язані надзвичайно важкі й трагічні сторінки війни. Мабуть, жодне місто в роки війни на німецько-радянському фронті не зазнало такої кількості спроб оволодіння військами противників і пов'язаних з ними запеклих боїв, як Харків. Місто двічі було захоплене військами Вермахту і двічі звільнялося військами Червоної армії. У Харкові було два періоди окупації—їх так і називають: перша і друга окупації. Перша окупація тривала майже півтора року (з 25 жовтня 1941 р. до 16 лютого 1943 р.), друга—понад п'ять місяців (з 16 березня до 23 серпня 1943 р.). Між ними був лише один місяць, коли містом володіли радянські війська, проте не втримали його під потужними ударами ворога.

Так сталося, що Харків прозвали «проклятим місцем Червоної армії». І небезпідставно. Під час війни у боях за Харків видатні радянські полководці переважно не виявили високого рівня воєнного мистецтва, не здобули гучних перемог, навпаки, радянські війська двічі зазнали тут важких і нищівних поразок, а дуже важкі бої за це місто коштували величезних втрат. Отже, з Харковом у Сталіна та його оточення, у вищого військового командування були пов'язані, м'яко кажучи, не дуже приємні відчуття, враження та спогади, особливо після катастрофи під Харковом у травні 1942 року. Мабуть, саме через це Харків, який пережив не менше, ніж Київ, Севастополь чи Сталінград, на відміну від них, так і не був визнаний містом-героєм, хоча цілком на це заслуговував.

Більшість істориків вважають, що за час війни відбулося чотири битви за Харків. Уже така цифра сама по собі багато про що говорить. Але, якщо бути об'єктивним і незаангажованим дослідником, слід визнати, що фактично таких битв відбулося більше, а саме—сім (!). З радянського боку було проведено дві оборонні (з метою утримання міста) і п'ять наступальних операцій, в яких ставилося завдання звільнення окупованого німцями Харкова. З усіх цих операцій лише дві наступальні (з певними застереженнями—три) можуть бути визнані вдалими і такими, що досягли поставленої мети повністю або частково.

Серед цих битв особливе місце посідає Харківська операція травня 1942 р., яка увійшла в історію ще під назвою «другої харківської битви», а фактично то була вже четверта битва за Харків. У радянській історіографії цій битві не приділено достатньо уваги, її замовчували, не показували її реальні результати та наслідки. Я не стану висвітлювати питання стратегії, оперативного мистецтва і тактики. Для цього мені не вистачить наданого часу. Зазначу лише, що з радянського боку цією операцією керував маршал С. К. Тимошенко як командувач Південно-

Західного напрямку, начальником штабу напрямку був генерал І. Х. Баграмян, представником Ставки—М. С. Хрущов, командувачем Південного фронту—маршал Р. Я. Малиновський. З німецького боку в цій битві взяли участь група армій «Південь» під командуванням фон Бока, 17-та армія Паулюса і 1-ша танкова армія Клейста. Для Червоної армії ця операція була наступальною і мала на меті звільнення Харкова. Наступ почався з двох напрямків: на півдні з т. зв. Барвінківського виступу, який утворився в січні 1942 року в результаті Барвінківсько-Лозівської операції, і на півночі з лінії Вовчанськ—Печеніги з метою охопити Харків з двох боків і знищити у лещатах 6-ту армію противника. Але операція, яка успішно почалася і розвивалася, вже за 5–7 діб перетворилася на справжню катастрофу через те, що були допущені серйозні помилки і прорахунки, зокрема не були вчасно введені другі ешелони і резерви фронтів для розвитку успіху, а розвідка вчасно не виявила перекидання авіації та танкової армії ворога на харківський напрямок. Німці відповіли своєю наступальною операцією «Фредерікс», і фактично відбулася зустрічна битва, а за 2–3 дні війська Вермахту повністю перехопили ініціативу.

У результаті боїв, які тривали з 12 до 29 травня, радянські війська зазнали нищівної поразки. Треба зазначити, що втрати радянських військ становили 280 тис., із них 170 тис.—безповоротні втрати, тоді як німці втратили лише 20 тис. Причому в пастці загинули або пропали безвісти багато командувачів і генералітету Червоної армії. Які ж були стратегічні наслідки? Німцями був зірваний радянський стратегічний наступ. Хоча Сталін оголосив 1942 рік роком перемог і знищення фашистських військ, цього не відбулося, навпаки, почався потужний наступ німецьких військ на схід і південь—на Сталінград і на Кавказ. Було втрачено стратегічну ініціативу, і ще довгий час радянські війська не могли перейти до стратегічного наступу.

Разом із тим Харківська битва у травні 1942 року виявилася останньою битвою на велике оточення, яку успішно провели німецькі війська і яку так нищівно програла Червона армія. У подальшому радянські війська, навчені власним гірким досвідом і отримавши значні свіжі сили—поповнення, нову техніку й озброєння, і за рахунок цього відновивши та посиливши свій бойовий потенціал, більше не опинялися у підготовлених ворогом великих мішках і котлах, а навпаки, вже самі проводили вдалі операції на оточення ворожих сил. Тепер уже військам Вермахту судилося потрапити в котел під Сталінградом, причому цей котел виявився значно більшим від харківського. Так, фортуна перемінлива.

Лише останнім часом Харківська битва 1942 року стає предметом справді серйозних наукових розвідок, неупередженого і глибокого ви-

вчення, але й досі вона залишається недостатньо дослідженою сторінкою історії минулої війни, а відтак і історії України. Зважаючи на те, що одним із найважливіших завдань Українського інституту національної пам'яті є відновлення та правдиве, об'єктивне відтворення багатоміжової історії українського народу, його боротьби за свою незалежність і державність, ми маємо більше уваги приділити розкриттю історичних процесів, явищ і подій, що відбувалися у буреломні роки війни 1939–1945 років. Ми повинні об'єднати зусилля науковців на виявлення неправди і міфів, білих плям і сфальсифікованих сторінок історії, на створення справжніх, правдивих, національно значущих основ для формування історичної та національної пам'яті українського народу про героїчні та трагічні події такої складної й неоднозначної історії періоду Другої світової війни.

Людмила Герасименко: Я хотіла б зупинитися на питаннях мобілізації, евакуації і морально-психологічного стану воїнів Червоної армії. Вже було сказано про «котли», в які потрапили радянські війська, зокрема під Уманню, під Харковом. На початку війни в цих «котлах» опинилось 3,3 млн. бійців і командирів Червоної армії, і це стало не лише наслідком вдалих дій німецьких військ, а й одним із свідчень незадовільної системи управління військами та їх низького морально-психологічного стану.

Після прикордонних боїв, в ході яких було знищено значну кількість радянських військ, до лав Червоної армії стали масово вливатися призовники з тилкових районів, бойова підготовка яких була взагалі умовною. Поспіхом скомплектовані, погано споряджені ці частини фактично задалегідь були приречені на загибель. Так і вийшло, бо поки в тилу формувалися нові частини, під німецькі танки радянське командування кидало поспіхом мобілізованих жителів прифронтових областей. У міру поразок і втрати значної частини території прояви поразництва дедалі більше охоплювали Червону армію. День у день частішали випадки дезертирства і добровільного переходу на бік ворога. Через загальний хаос червоноармійці неодноразово просто розбігалися полями й лісами, кидаючи бойову техніку.

У таких умовах Сталін і його керівництво вдаються до жорстких заходів: 3 липня 1941 року Сталін звернувся із закликом «про нещадну боротьбу зі шпигунами, дезорганізаторами, панікерами», а 16 серпня вийшов сумнозвісний наказ № 270, який погрожував дезертирам розстрілом і репресіями проти їхніх сімей. Уже в липні 1941 року були зафіксовані випадки, коли офіцерам доводилося примушувати солдатів підніматися в атаку під загрозою застосування зброї і навіть розстрілювати бійців, які відмовлялися наступати. Однак ані накази Сталіна,

ані жорсткі дії НКВС та загороджувальних загонів, ані героїзм з боку частини бійців і командирів Червоної армії загалом були нездатні змінити перебіг військових дій на території України. В умовах, коли командування Червоної армії кидало напризволяще цілі військові частини, радянські воїни, які відстали від своїх підрозділів, понуро йшли у тил. Важливо було організувати цих бійців, підбадьорити їх, вселити в них віру у перемогу. Тому найбільш ініціативні польові командири (без наказів вищого командування) намагалися затримати всіх солдатів Червоної армії, які відступали, втративши офіцерів і не знаючи точного місцезнаходження їхніх військових частин. Поступово, з набуттям досвіду, змінювалося й ставлення бійців до війни. Якщо у перші тижні багатьом здавалося, що все швидко закінчиться і вони повернуться до рідних домівок переможцями, то пізніше солдати зрозуміли, що боротьба з ворогом завершиться ще не скоро, а відтак їм ще довго доведеться служити в армії. Військова частина почала перетворюватися на рідну домівку, а товариші по зброї ставали ближчими за родичів. І особливо це стосувалося тих солдатів, які втратили на війні свою сім'ю. Війна дедалі більше сприймалася як тривалий процес.

Величезний вплив на моральний стан радянських військових частин в Україні справила катастрофа під Києвом. Незважаючи на жорстокі заходи, до яких вдавався Державний Комітет Оборони (наказ № 270, створення загороджувальних загонів, застосування репресій), в Україні після катастрофи частин Червоної армії під Києвом значно збільшилася кількість дезертирів. За даними комісії з історії Великої Вітчизняної війни, яка працювала у вітчизняних архівах, внаслідок різних форм дезертирства (коли колишні бійці Червоної армії втікали до рідних домівок, розташованих на вже окупованій території), через недбалість військкоматів та з інших причин загалом по СРСР на окупованій території залишилося понад 5,6 млн. військовозобов'язаних.

Щодо ставлення населення, то тут можна простежити його за різними соціальними верствами. Не всі радянські люди піднялися на боротьбу із загарбниками. Процес усвідомлення необхідності боротьби з фашистами був тривалим і болісним. Якщо говорити про селян, то у селянства залишився ще глибокий слід колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. і тому склався ворожий образ існуючої системи. Щодо робітництва, то форсована індустріалізація також не покращила їх рівень життя. Для західноукраїнського населення радянська влада була чужою, і там узагалі було зірвано мобілізацію до лав Червоної армії. Початок війни з гітлерівцями викликав неоднозначні почуття та сподівання у різних верств населення України, однак абсолютна більшість людей і гадки не мала, що Червоній армії доведеться відступати аж до Волги,

що вся територія України через деякий час буде повністю окупована фашистами. В умовах, коли під час проведення евакуації на схід виїжджали переважно представники партійних та радянських органів, а також кваліфіковані працівники підприємств, багато робітників та селян були фактично приречені на те, щоб зазнати кривд та утисків з боку окупаційного режиму. Описи звірств, що їх чинили німецько-фашистські війська на окупованих територіях, викликали у населення страх перед завойовниками. У результаті при відступі Червоної армії це нерідко викликало, з одного боку, панічну втечу частини цивільного населення, а з іншого—озлоблення тих, хто не міг виїхати. Як свідчили радянські воїни, що виходили з ворожого оточення, такі люди були переконані, що їх спеціально залишають на поталу ворогові. Загалом потрібно зазначити, що катастрофи на «другорядному»—українському—напрямку, а отже, і проблеми населення України, були під час війни на другому плані у радянського керівництва. Вкрай негативно на моральний стан населення України впливали зловживання службовим становищем та панічна втеча частини радянських керівників на схід. У цей період в одному з повідомлень ЦК КП(б)У йшлося, що нерідко мають місце випадки, коли керівники партійних та радянських організацій у районах, яким загрожувала німецько-фашистська окупація, кидали свої посади і самовільно відходили у глибокий тил, перетворюючись, по суті, на зрадників. У той час, як багато рядових комуністів гинули на фронті, у той час, коли, згідно з наказом А. Гітлера, всі захоплені політпрацівники Червоної армії повинні були розстрілюватися на місці, частина вищих партійних та радянських керівників надавала перевагу поспішній втечі у глибокий тил. Слід зважати на те, що особи, які вступили до комуністичої партії не з ідейних міркувань, а намагаючись таким чином отримати певні пільги, певне становище у радянському суспільстві, під час війни часто не бажали захищати радянську владу.

Варто також наголосити на злочинних діях радянського керівництва при евакуації народного господарства та населення перед наступом німецьких військ. Раніше ця тема взагалі не піднімалася в наукових дослідженнях. Тільки на 5-й день війни було створено комісію з евакуації. Внаслідок бойових дій понад 30 тис. підприємств не встигли евакуювати. Населення часто кидали напризволяще, зате брали кваліфікованих спеціалістів та їхні сім'ї. Щодо селян, то, будучи зацікавленими у поверненні усупільнених під час колективізації цінностей, вони нерідко намагалися зірвати проведення евакуації. Деякі люди, що залишалися на окупованій території, прагнули перешкодити знищенню радянськими органами майна, яке не вдавалося евакуювати. Такі дії зумовлювалися також тим, що селяни були незадоволені проведенням тактики «випа-

леної землі» при відступі частин Червоної армії, коли спалювалися заводи, майстерні, висаджувалися у повітря пекарні тощо. Офіційне пояснення радянського уряду, що ці заходи здійснюються для того, щоб цінне майно «не залишалось ворогам», не задовольняло пересічних людей. Адже вони змушені були залишатися на окупованій території, і їм потрібно було вижити, а знищення чи вивезення хліба, пального та різноманітних машин зменшувало шанси на виживання, бо селяни залишалися без засобів до існування. У таких умовах були широко розповсюджені випадки розкрадання суспільної власності у великих розмірах, причому найчастіше таким чином привласнювалися продукти харчування. У різних місцях у цей час почалась стихійна ліквідація колгоспів, селяни розтягували колгоспне майно, продовольчі склади, розбирали реманент. Злочинним було мінування унікальних пам'яток української культури—Успенського собору Києво-Печерської лаври, що його підірвала радянська агентура 3 листопада 1941 р., багатьох будинків у центрі Києва. У Донбасі з відступом Червоної армії затопили майже всі шахти, було зруйновано комплекс заводів при Дніпрельстані та всі 54 домни в УРСР.

Перемоги німецько-фашистських загарбників, прорахунки та помилки радянського уряду, які призвели до відступу Червоної армії з території України, викликали те, що в кінці 1941 — на початку 1942 років абсолютна більшість цивільного населення не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалася різними способами пристосуватися до окупаційного режиму. Аналіз настроїв цивільного населення України під час бойових дій проти німецько-фашистських загарбників дає підставу зробити висновок про те, що однастайності в оцінці цих подій серед людей не було. Недалекоглядна політика сталінського режиму, у межах якої, фактично, проводився геноцид власного народу, призвела до того, що з початком війни проти гітлерівців радянські люди вагалися, яку владу підтримати.

Отже, перші місяці війни Німеччини проти СРСР засвідчили відсутність лояльності до сталінського режиму з боку значної маси українського населення. Українське суспільство зустріло початок війни розколотим, причому питома вага його продемонструвала значний рівень негативної активності як на фронті, так і в тилу.

Іван Муковський: Я б хотів дещо додати до виступу Людмили Герасименко. Якщо говорити про стан населення, то треба мати на увазі існування одного надзвичайно важливого фактора. Вчора людина була колгоспником чи працівником біля верстата, а сьогодні вона вдягла форму, взяла зброю і пішла захищати батьківщину. Ось тут важливий фактор перебування свідомості з мирного на військовий лад. Я намагав-

ся ці моменти дослідити, проте вони достатньо складні і є необхідність їх подальшого вивчення.

Сьогодні, на жаль, ніхто серйозно не займається патріотичним вихованням молоді і майбутнього захисника України. А згадайте—колись цим займалися тсоавіахіми, ДОСААФ і т. ін. На мою думку, необхідно розробити певні заходи з метою патріотичного виховання молоді. Це один момент. Другий—я, як військова людина, не заздрю генерал-полковнику Кирпоносу, якому довелося виконувати бойову задачу із тим складом людей, що був мобілізований у перші дні війни по приписному свідоцтву і був зовсім невідготовлений до ведення бойових дій ні морально, ні фізично. Як результат, у ході тільки прикордонних боїв було втрачено 756 танків, і на початок оборони Києва у військах фронту було лише 57 танків, у тому числі 14—КВ, 14—Т-34 і 29 легких. Ось вам і втрати. Отже, армія повинна бути духовно і матеріально готовою до захисту своєї країни.

І наостанок. Якщо Інститут намагається серйозно і глибоко осмислити Другу світову війну та участь у ній України, українського народу, то насамперед слід скласти чітку концепцію цього бачення.

Ігор Юхновський: Сьогодні у нас відбулася цікава і плідна розмова. Вважаю, що кожний із нас почув щось нове для себе. Тема Другої світової війни невичерпна. Я хочу сказати і про те, що маю багато таких ілюстрацій цієї війни. Війна почалася, коли я жив у Кременці. Через три дні після початку війни через Кременець ішли полонені. То було жахливе видовище. Жінки намагалися давати їм хліб, їжу, а німці відганяли тих жінок.

Німців зустрічали, навіть побудували урочисту браму у квітах. А через місяць у місто приїхало німецьке гестапо і розстріляло всіх найбільш впливових людей—лікарів, директора банку, голову міської управи та інших. Минув місяць—і знову приїхало гестапо, і знову розстрілювало людей. А потім німці проїхали по селах збирати податі, і в одному селі їх не пустили, а потім і в інших селах. Так виникла партизанка. А коли наближався фронт зі сходу, ми почули, що є дві партизанки—радянська і місцева, до того вони разом били німців, а тепер виявляється, що вони між собою воюють. Пізніше я добровольцем пішов на фронт у радянську армію і чесно воював з ворогом.

Те, що ми сьогодні тут розказали, є дуже важливо. Ми повинні мати правдиву історію Другої світової війни. На нашому першому «круглому столі» була така ідея, щоб Україну вважати рівноправним суб'єктом антигітлерівської коаліції нарівні з Англією, Францією і Росією. Хоч ми були в стані несвободи, тобто в Радянському Союзі, але війна проти німців була все-таки всенародною війною. Від самого початку люди нена-

виділи комуністів-більшовиків через убивство голодом у 1932–1933 рр., через терор 30-х років. Але коли солдат одягає форму, він приймає присягу, стає солдатом і виконує накази командира, і в яку б армію наш солдат не пішов—у радянську чи в німецьку, чи в румунську, чи в угорську, він стає солдатом цієї армії, іншого виходу в нього немає.

Ми маємо показати і наші втрати, і наш героїзм. Адже ця тема є трагічною і героїчною водночас. Український інститут національної пам'яті після того, як ми головні зусилля сфокусували на темі Голодомору 1932–1933 років, бере собі за мету дослідити величезний пласт Другої світової війни з метою об'єднати українське суспільство. Адже основним завданням Інституту є консолідація українського суспільства.

Я не буду детально аналізувати виступи, дозвольте висловити лише деякі власні думки та зауваження. От, наприклад, стосовно того, що не вистачало дизельного пального. Це цілковита правда, в Україні не було жодного нафтопереробного заводу, який випускав би дизельне пальне. Я не знаю, скільки його було в Баку, але ми з тим мали величезну проблему.

Я хочу згадати і Указ Верховного Суду СРСР в 1943 р. про те, що всі, хто перебував на окупованій території, вважаються такими, що співпрацювали з окупаційною німецькою владою, і таким чином до них слід ставитись особливо. Другий Указ був ще більш жорстким—поголовна мобілізація чоловіків до Червоної армії на Лівобережній Україні, яка мала жакхливу форму.

Є ще дві величезні проблеми—оборона Києва і бої за Харків. Те, що оборона Києва затримала на 2 місяці просування німецьких військ і дала можливість ввести війська з Далекого Сходу, повністю обмундировані, зі своїм провіантом і повним бойовим комплектом, які дали можливість перемогти під Москвою, і це вважається переломним моментом у всій Другій світовій війні, не викликає жодних заперечень. Оборона Києва має бути повністю розкрита. Всі поховання мають бути знайдені, а хрести встановлені, і це є завданням нашого інституту.

Щодо постаті генерала Кирпоноса, то слід зауважити, що це була дуже неоднозначна і суперечлива особа. Ми, між іншим, подавали кандидатуру генерала Кирпоноса Президенту України на присвоєння звання Героя України. Проте, маю сказати, що ми одержали з російських архівів документи про Кирпоноса, де він сам описує свою біографію і підкреслює свої заслуги в розкритті «контрреволюційних елементів» серед військових, тобто серед своїх же товаришів. Є спогади маршала Рокоссовського про те, що Кирпонос виявився слабким командувачем фронту, і хоча він був гарною людиною і таке інше, але така справа, як командування фронтом, йому була не під силу.

З самого початку я думав, що ми маємо підкреслити вагу України, і сьогоднішня зустріч підтвердила, зокрема, величезну роль України у Другій світовій війні. Це і втрати, і проблема перемоги, зокрема й участь у Берлінській операції, яку я теж вважаю абсолютно безглуздою, бо німці дуже добре підготувалися до оборони Берліна в інженерному плані. Берлін був повністю оточений радянськими військами. Навіщо було брати його штурмом, якщо можна було оволодіти іншим способом?

Далі, я хотів сказати і про те, що стратегічно Україна претендує на план Маршалла. Сталін, як ви знаєте, відмовився від цього плану, бо від нього вимагали демократичних перетворень у Радянському Союзі, але Україну не запитували. Це, скоріше, психологічний момент, однак з точки зору необхідності одержання кредитів у наш час він може зіграти певну роль.

Сукупність протоколів засідань «круглого столу» є безцінним матеріалом, бо ви стисло намагаєтесь сказати найголовніше. Ці протоколи допоможуть сформуванню певної платформи історії, що стосується Другої світової війни.

3.04.2009 р.

ТЕМА 4

Українські землі та становище українців в умовах німецького окупаційного режиму (червень 1941—жовтень 1944 рр.)

Олександр Іванків: Сьогоднішній «круглий стіл» присвячений становищу українських територій і населення України в умовах нацистського окупаційного режиму 1941–1944 рр.

Ростислав Пилявець: Перше питання присвячене стану і статусу українських земель в роки окупації.

На мою думку, розгляд цього питання слід розпочати з означення головних постулатів і теорій, які лежали в основі нацистської зовнішньої політики і ставлення до інших народів. Найважливішою складовою, підґрунтям політики Третього Рейху в Україні, і не лише в Україні, була расова теорія про зверхність арійців щодо інших народів, у тому числі слов'янських. «Українець, як представник пасивного народу, перебуває в полоні природи. Він не може управляти взаємовідносинами, взаємовідносини управляють ним»,—зазначалося у секретній директиві фашистського керівництва «Політика і управління людьми в Україні». Зарахований до расово неповноцінних (*untermenschen*), український народ був приречений нацистами більшою частиною на винищення, меншою—на слугування вищій расі.

Відомо, що Адольф Гітлер неодноразово заявляв про особливу роль України у забезпеченні достатку «великої Німеччини». При цьому, на його погляд, слід було значно зменшити місцеве населення та колонізувати українську територію. Йому вторив шеф гестапо Генріх Гімmlер: «Ми хочемо, щоб на Сході жили виключно люди чистої німецької крові». У січні 1940 р. він висловив думку, що для успіху німецької політики на Сході слід знищити 30 млн. слов'ян. Разом із тим, маємо звернути увагу і на те, що зазіхання на землі України мала не тільки верхівка нацистської Німеччини. Плани експансії мали також тодішні правителі Румунії та Угорщини. 11 червня 1941 р. у Мюнхені під час зустрічі Гітлера, Кейтеля та Йодля з румунським диктатором Антонеску за висловлену останнім готовність з першого ж дня надати всі матеріальні та людські ресурси для ведення війни Гітлер обіцяв віддати Румунії частину українських земель.

Також важливо зауважити, що до нападу на СРСР нацистською владою було підготовлено 14 директив щодо репресій та заздальгідь

спланованих злочинів. Безпосередньо в ході війни з'явилися сотні документів вищого керівництва Рейху та Вермахту, які потім ретельно дублювалися в нижчих ланках.

Розпочавши агресію 22 червня 1941 р., німці одразу взялися за розчленування території України. А своє ставлення до української державності і соборності вони продемонстрували ще в 1939 р., ігноруючи прагнення закарпатських українців до автономії, а згодом і до самостійної Карпатської України, коли Гітлер віддав цю територію своїм угорським сателітам. Незважаючи на запеклий опір, яким у березні 1939 р. зустріли окупантів війська Карпатської Січі, але який був у тих умовах приреченим на поразку, за кілька днів угорці окупували українське Закарпаття і приєднали його до Угорщини.

Думаю, немає потреби детально висвітлювати факти і послідовність планування та створення окупаційної системи нацистської Німеччини та її союзників в Україні, а також ретельно розкривати структуру окупаційного апарату. Зазначу лише найбільш суттєве. За планом Гітлера та нацистської верхівки, який було втілено по мірі просування німецьких військ на схід, окуповані землі України поділялися на зони цивільного і військового управління.

Зона цивільного управління у політико-адміністративному відношенні підпорядковувалась імперському міністерству у справах східних областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. У той день Гітлер підписав наказ про введення цивільного управління на окупованих «східних територіях». Згідно з ним у поняття «окуповані території Сходу» входили всі області, які не належали до створеного генерал-губернаторства (територія Польщі). Очолив міністерство один із керівників нацистської партії та Рейху рейхсляйтер Альфред Розенберг, який послідовно проводив нацистську політику на окупованих східних територіях, проте, на відміну від більшості інших керівників Рейху, ставився до українського питання більш зважено.

Зона військового управління, за винятком спеціальних питань економічної експлуатації, підлягала Головному командуванню сухопутних військ Вермахту. Військове управління встановлювалося у районах ведення бойових дій безпосередньо та у прифронтових районах (районах оперативного тилу і тилових районах груп армій). Території сучасних Харківської, Чернігівської, Сумської областей і Донбасу належали до зони військового управління. У зоні військового управління межі колишніх районів і сіл (громад) зберігалися, вони влаштовували окупантів. Виняток становили місцевості, де для полегшення боротьби проти партизанів і підпільників німці з одного утворювали два райони, кордони яких пролягали по межах місцевих комендатур.

1 серпня 1941 р. Львівська, Дрогобицька, Станіславська (нині Івано-Франківська) і Тернопільська (без північних районів) області УРСР площею понад 48 тис. км² під назвою «дистрикт Галичина» з центром у м. Лемберг (Львів) приєднуються до польського генерал-губернаторства з центром у м. Краків як його п'ятий дистрикт (округ). Цей дистрикт поділявся на окружні староства («крайзгауптманшафти»), які, у свою чергу, ділилися на «бецирки» (невеликі округи) та «ландгемайнди» (сільські громади). Існували ще так звані «виділені міста» («крайзфрайштадти»). Усього на території дистрикту було 17 крайзгауптманшафтів та міст, які прирівнювалися до них за значенням (крайзфрайштадтів). Окружні староства мали від двох до п'яти невеликих округів (бецирків).

Для управління окупованими територіями було створено три губернаторства—«Бессарабія» (6 повітів Молдавської РСР та Ізмаїльська область УРСР, центр—м. Кишинів), «Буковина» (райони Чернівецької області—Чернівецький, Хотинський і Сторожинецький, деякі північні райони МРСР, центр—м. Чернівці) і «Трансністрія» (лівобережні райони МРСР, Одеська, південна частина Вінницької і західні райони Миколаївської області УРСР, з 19 серпня до 17 жовтня 1941 р. центр—м. Тирасполь, потім—Одеса) загальною площею майже 100 тис. км², з них більше половини—українські землі. Територія всіх трьох губернаторств поділялася на повіти, у складі кожного повіту були волості («пласти») та сільські громади («кошуки»). За попередньою домовленістю з Гітлером частина окупованих районів України («Трансністрія») контролювалася румунською адміністрацією.

На території більшої частини України було створено Рейхскомісаріат «Україна» з центром у м. Рівне, про що 20 серпня 1941 р. Гітлер підписав відповідне розпорядження. Рейхскомісаріат «Україна» фактично діяв уже з 1 серпня 1941 р.

Хочу звернути увагу на той факт, що не Київ був визначений центром Рейхскомісаріату «Україна». І, мабуть, не лише через те, що на той час за Київ точилася запекла боротьба. Адже після захоплення Києва Вермахтом центр і надалі залишився у Рівному. Це було зроблено швидше з тих міркувань, що Київ як столиця України мав для всього українства, для українського народу велику притягальну політичну, економічну і духовну силу. Саме тому, на мій погляд, його очікувало обезлюднення та занепад.

Рейхскомісаріат охоплював основну частину українських земель і складався з шести генеральних округів (генералбецирків):

«Волинь» (центр—м. Рівне), до якого входили Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька) області, а також південні райони Брестської і Пінської областей БРСР;

«Житомир» (центр—м. Житомир) охоплював Житомирську область, північні райони Вінницької з Вінницею і південні райони Поліської області БРСР з Мозирем;

«Київ» (центр—м. Київ), до якого увійшли Київська (в тодішніх кордонах) і Полтавська області;

«Миколаїв» (центр—м. Миколаїв), куди входили Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області;

«Таврія» (центр—м. Мелітополь): лівобережні південні райони Херсонської, Запорізької областей і Крим;

«Дніпропетровськ» (центр—м. Дніпропетровськ): Дніпропетровська і частина Запорізької області.

Територія Рейхскомісаріату, яка була повністю під контролем Рейху і управління якою здійснювалося німецькою адміністрацією, відокремлювалася від воєнної зони кордоном. Населенню під загрозою смертної кари заборонялося переходити визначені кордони. При цьому навмисно було порушено існуючу раніше територіальну цілісність країни.

Коли фронт і зона бойових дій віддалялися, частину тилу груп армій передавали німецькій цивільній адміністрації. Саме тому Рейхскомісаріат, який на час свого створення займав 71 тис. км², 15 листопада того ж року охоплював 235 тис. км², а 1 січня 1943 р. його площа становила майже 340 тис. км² (із 533,3 тис. км² території України напередодні війни).

У складі міністерства окупованих східних областей діяв департамент у справах України і Прибалтики, до якого належало кілька управлінь (головних відділів). При цьому влада зосереджувалася в руках рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера. 20 серпня 1941 р. Рейхскомісаріат «Україна» очолив гауляйтер (губернатор) Східної Пруссії Еріх Кох, активний і жорстокий провідник ідей нацизму, який користувався повною довірою Гітлера. Головна теза Коха: «Немає ніякої України... Землі України мають бути розподілені між солдатами-переможцями». Еріха Коха цілком справедливо згадують як жорстокого ката, який запровадив кривавий режим терору щодо окупованого населення.

Центральний управлінський апарат Рейхскомісаріату «Україна» складався з 4-х головних управлінь: центрального, політичного, господарського і технічного. Численний окупаційний апарат було укомплектовано расистами-колонізаторами, які наділялись необмеженою владою над населенням. Стосовно складу німецьких окупаційних органів показовим є свідчення начальника поліції безпеки і СД генералбецирка «Київ», висловлені в доповідній у Берлін: «...Відповідні посади в німецьких установах зайняті працівниками з двокласною освітою. І вони часто навіть у розумовому відношенні не тотожні українцям, з якими їм доводиться

мати справу». А всі посади цивільної і військової адміністрації в губерна-торствах «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» (крім Одеси) займали румуни. Німці, враховуючи важливість Одеси та її порту, призначили сюди «представників», які й були головними розпорядниками. Про українців, які становили більшість населення, навіть не згадувалося.

Зазначу, що спроба українських націоналістів створити свою держа-ву 30 червня 1941 р. у Львові була сприйнята військовим командуванням і керівництвом Третього Рейху як зазіхання на німецьку владну гегемонію, як певне «нахабство» з боку українських націоналістів. Усі спроби встановлення української державності жорстоко каралися, а лідери та учасники національно-визвольного руху, а також значна і найбільш сві-дома частина української інтелігенції підлягали репресіям—страті або ув'язненню. Причому, як засвідчив подальший розвиток подій, нацисти вбачали в діяльності українських націоналістів, зокрема підпільній, не меншу, а можливо, й більшу небезпеку для існування свого режиму, ніж діяльність радянського комуністичного підпілля.

Як висновок, важливо підкреслити, що загарбники розглядали тери-торію України лише як «німецький простір» та частково як сферу інте-ресів румунів і угорців. Окупанти не визнавали за Україною та її наро-дом права не лише на незалежність чи хоча б автономію, а й узагалі на існування. Окупанти розітнули Україну на частини, запровадивши новий територіально-адміністративний поділ і «новий порядок», керуючись при цьому власними цинічними планами політичного і духовного поне-волення народу, економічного пограбування окупованих земель.

Владислав Гриневич: Мені здається, що в п. 1 треба писати не «дер-жавно-територіальний», а просто «статус українських земель», бо він був тільки територіальним. У даному випадку «дистрикт Галичина»—це був уже Рейх, а статус Рейхскомісаріату «Україна» визначався як колонія. До певної міри це стосується і «Трансністрії». Ми всі знаємо увесь цей на-ратив, тому обговорювати тут детально конкретно-історичні події війни, окупації немає потреби. Давайте зосередимося на обговоренні низки актуальних проблем—наприклад, поговоримо про специфіку сучасного тлумачення науковцями терміну «колаборація» і про доцільність чи не-доцільність застосування цього поняття щодо України доби окупації.

У теоретичному плані одним із найважливіших є визначення термі-ну «колаборація». На мій погляд, у країні, яка має колоніальний статус, я це підкреслюю, говорити про колаборацію не дуже логічно. І в цьому випадку ми дуже схожі з Польщею, яка, власне кажучи, також перебу-вала в такому стані. Класичним прикладом колабораціонізму є Вішізм у Франції. Наша ж ситуація суттєво різнилася від французької. Якщо людина, яка працювала, щоб вижити, на заводі (наприклад, на «Більшо-

вику») і ремонтувала німецькі танки, то виходить, що вона економічно колаборувала з окупантами. Це така собі економічна, чи то побутова колаборація. Була і військова колаборація—служба у Вермахті чи в поліції. Але в Рейхскомісаріаті «Україна» практично не було політичної колаборації. А політична колаборація—це головне, це, власне, є те, що дає можливість колаборацію називати колаборацією. Якщо немає якогось політичного центру, який дає змогу окупантові керувати територією через колаборантів, і немає підпорядкованих цьому центрові військових підрозділів—тієї ж поліції, тоді ми не можемо говорити про «чисту» колаборацію. Українська поліція при німцях була українською лише за назвою. Керівництво її було німецьким, а особовий склад в етнічному вимірі далеко не завжди (особливо у східноукраїнських містах) був українським. Наприклад, у Донбасі 40% поліцаїв були етнічними українцями. Більшість же становили етнічні росіяни і фольксдойче. В Києві і на Київщині українців у поліції було більше, але і в цьому випадку це була умовно українська поліція, назва відображала лише територіальну належність. Таким чином, відсутні два основних фактори, які дають змогу говорити про наявність колабораціонізму в Україні. Відсутній також і третій дуже важливий фактор—ідеологічний.

Для класичної колаборації характерною є ідеологічна схожість, спільність з окупантом. Тобто в Україні мав би бути поширеним націонал-соціалізм. Але ж цього не було. Якщо ми візьмемо ОУН, то, звичайно, в ній певні елементи фашистської ідеології були присутні. Проте в період, коли створювався Рейхскомісаріат «Україна», ОУН(б) вже перейшла на нелегальне становище і фактично опинилася в опозиції до нацистського режиму. Що стосується мас українського селянства, яке становило 80% населення, то воно за 20 років радянської влади не вивчило й азів комуністів, а про націонал-соціалізм годі й казати. Слід також враховувати і те, що населення саме було об'єктом окупаційної політики. Тож чи прийнятно говорити про колаборацію в Україні?

На одній із наукових конференцій німецький колега (Дітер Пол) звернув увагу на те, що тлумачення терміну «колабораціонізм» у науковому середовищі вже є загальноприйнятим: колаборанти—це ті, хто співпрацювали з нацистами. З цим, звичайно, не можна не погодитись. І все ж є суттєві розбіжності між проявами колабораціонізму в Данії, Голландії, Франції і в Україні. Там, де в умовах окупації збереглися національні держави, там, де існували уряди, що співпрацювали з німцями, була «класична» колаборація. В Україні ж, як я відзначав вище, ситуація була зовсім іншою.

Загалом же, на мою думку, проблема сьогодні не стільки у вживанні, скільки в упередженому тлумаченні терміну «колаборація». Вже

з'явилися книжки (наприклад «Колаборація в Голокості»), де українці однозначно представлені як колаборанти, як ті, хто знищував євреїв, як ті, хто колаборував ідеологічно і політично з нацистським режимом. Такі підходи не витримують наукової критики. Вважаю, що науковцям потрібно виважено ставитися до використання цього терміну стосовно України і, можливо, вживати замість поняття «колаборація» менш ідеологічно заангажовані і більш точні в науковому плані терміни на кшталт «поплічники», «помічники окупантів» тощо.

Другий важливий момент стосується концептуального бачення України доби нацистської окупації. Мусимо говорити про притаманне цьому періоду національно-культурне і релігійне відродження. Активно діяв в умовах окупації український театр. Відродження українського культурного життя стало відображенням спроб українців зберегти українськість в умовах розвалу і нищення української державності. Адже окупаційна політика націонал-соціалістів була спрямована на знищення української культури. Релігійне відродження також відбувалося на національному ґрунті, бо Українська автокефальна православна церква і Греко-католицька церква були національно спрямованими, і вони мали значний вплив серед населення. Принагідно відзначу, що час окупації виразно засвідчив те, що атеїстичній радянській владі за 20 довоєнних років не вдалося виховати «безвірників». Утім, це останнє засвідчив і перепис 1937 р. Згідно з ним 56% людей усіх регіонів СРСР назвали себе віруючими. Вочевидь, в Україні відсоток віруючих був іще більшим. А це вказує на те, що принаймні два основні фактори-антитези сталінізму—українська ідентичність і релігійність—досить активно відроджувалися в умовах німецької окупації.

Олександр Кучерук: Говорячи про окупаційний режим, треба мати на увазі, що українці були поставлені перед проблемою виживання. Наприклад, характерний приклад із Сумщини. Спадщанський ліс, хутір. Вночі приходять партизани до селянина і кажуть: «Віддавай сало і м'ясо», а вдень приходять німці і кажуть: «Ти давав продукти партизанам, значить, розстріляємо». Чи можна це вважати колаборацією? Я думаю, 90% населення мало на меті вижити на цій території, вберегти своїх дітей. Мені здається, наголошувати треба на тому, хто примусив цих людей колаборувати. Німці поставили їх перед вибором: або ти йдеш працювати старостою, в поліцію, або тебе репресують. Людина по своїй сутності в принципі гуманна, а ті обставини, які створив німецький окупаційний режим, примушували людей до вчинків, які в наш мирний час сприймаються як колабораціонізм, а за окупаційної системи це не можна було назвати колабораціонізмом, бо не було ідеології такої співпраці, не існувало ні партій, ні громадських організацій,

які б говорили про співпрацю з німцями заради чогось там. Отже, не ми винні, ми жертви нацистської політики і окупації. В останні роки сучасна німецька пропаганда виробила таку систему, в якій вони спихають всю відповідальність на українців, на поляків тощо, хоча вони є головними винуватцями цієї проблеми. Не треба про це забувати і не треба проводити це самокопання—колаборація чи ні. Все простіше: або ти виживеш, або тебе розстріляють.

Владислав Гриневич: Між іншим, ця ситуація дуже схожа з оцінками причин Голодомору—маю на увазі спроби російських політиків і деяких науковців скинути провину за Голодомор на самих українців: мовляв, українці самі заморили себе голодом, винуватицею цього була «українська» комуністична влада.

Олександр Кучерук: Коли в тій ситуації стало зрозумілим, що українці не підтримують окупаційну владу і режим, одночасно почалося таке своєрідне «загравання» з боку радянської пропаганди, таке собі «заманювання» українців. Радянський Союз перейменовує фронти на 1-й, 2-й Український фронт, засновується орден Б. Хмельницького, а німці проголошують приватизацію землі, що дуже важливо для українця. І в контексті того, що говорилося про культурну частину, я хотів би звернути увагу, що під час німецької окупації в Україні виходило більше україномовних газет, ніж у радянський час.

Тетяна Севта: Одне маленьке зауваження з приводу колаборації. Я повністю з вами погоджуюся, що для України це штучна назва. Цей термін часто повторюють студенти, аспіранти, але всі присутні і взагалі люди розсудливі погодяться з тим, що в Україні в період окупації політичної колаборації не було, тим більше, що була автентична назва місцевого управління. Інколи німці самі вибирали старост, це було допоміжне місцеве управління (офіційна назва, яка діяла під час війни). Як можна вважати колаборантами людей, які йшли працювати старостами чи в райуправи і намагалися чинити опір свавіллю німецької влади? Вони у своїй більшості, користуючись наданою владою, намагалися рятувати людей від вивозу до Німеччини, рятувати військовополонених тощо. Тобто це термін, який не дає змоги чітко визначити, хто колаборант, а хто ні. Для мене колаборантом є та людина, яка використовувала надану їй владу проти своїх же співвітчизників або проти своєї вітчизни, тобто коли від дій цих людей страждали їх співгромадяни.

Владислав Гриневич: До речі, в радянському офіційному публічному просторі терміну «колаборація» не було, говорилося про німецьких поплічників—і не більше. І це було зрозумілим, адже в іншому випадку довелось би визнавати наявність якогось антисталінського руху.

Вікторія Яременко: Засуджені після Другої світової війни за співпрацю з німцями визначалися Кримінальним кодексом як «вороги народу».

Тетяна Себта: Такого поняття навіть немає у звичайному тлумачно-словнику.

Владислав Гриневич: Воно є в політичному словнику. Колаборація подається через французький термін «колабораціон» й уряд Віші. Тут, можливо, треба чітко визначити відмінність, про яку я говорив, тобто відсутність політичної та ідеологічної колаборації.

Вікторія Яременко: Я вважаю, що на сьогодні існує, насамперед, проблема дефініції. Визначення «колабораціонізм» уже відразу несе на собі оціночний вантаж та має пряме відношення до моральних категорій. Вітчизняні дослідники ще не визначилися, що ж, власне, зараховувати до колабораціонізму.

Владислав Гриневич: Знову-таки, постає проблема великої і малої батьківщини, кому хто зраджував? На мою думку, ми маємо виходити з того, що 92% населення України, тобто переважна більшість, залишилася на окупованій території. Ці люди мали якось виживати. За всіма воєнними законами на окупованій території люди можуть «співпрацювати» з ворогом з метою виживання. Але коли ми будемо враховувати те, що саме ці люди робили, виживаючи під німцями, то тут виникають питання. Адже Україна давала німцям хліб, сало, інші продукти харчування, ремонтувала німецькі танки, видобувала вугілля. Цікаво, що в 1943 р. у Донбасі рівень видобутку вугілля вийшов на стаханівські норми, але ж видобували вугілля в цей час переважно жінки і підлітки—видобували не під дулом німецьких кулеметів, а за пайки. Коли ми в такому контексті розглядатимемо окупацію, то тоді маємо виходити з того, що Україна була країною-колаборантом. Це дуже делікатні аспекти, і ми маємо їх знати і розуміти.

Ще один важливий момент стосовно поліції в 1941–1942 рр.: поліція створювалася для захисту від радянських партизанів, які сприймалися населенням як «чужі». Лише у 1943 р. українці стали поповнювати партизанські лави, і процес набув дещо іншого вигляду.

Іван Патриляк: Щодо так званої колаборації—я якось в одній зі статей вжив такий термін «колабораціоподібне явище» в Україні: з одного боку, ці процеси нагадують колаборацію, а з іншого—вони такими не є.

Тетяна Себта: Якщо прийняти термін «колаборація» і застосовувати до всіх прошарків населення, то можна сказати, що при радянській владі було те саме.

Владислав Гриневич: Я скажу більше: в 1920 році Україну силовим способом приєднано до Радянської Росії—приєднано за рахунок введення на її територію значних контингентів військ Червоної армії

РСФРР. Дані ці були старанно приховані в радянських архівах, тож про окупацію забули і, як писав Орвел, «брехня стала правдою». Однак, якщо ґрунтуватися на правдивих історичних фактах, то виходить, що Україна була завойована (окупована), а співпраця українських комуністів з радянською владою була виявом колаборації.

Іван Патриляк: Дозвольте, я продовжу. Річ у тім, що, розглядаючи питання, пов'язані з колаборацією, ми виходимо на питання про статус України до війни, в 1939–1941 рр., статус новоприєднаних земель, колишніх польських, румунських. Це надзвичайно важливий момент, оскільки, якщо ми візьмемо за визначення, що існувала українська радянська держава, як це було написано в Конституції, то, виходячи з цього, можна говорити про співпрацю з ворогом цієї української радянської держави, тобто піти шляхом, яким ішла офіційна радянська історіографія. Якщо ми візьмемо за вихідну точку, що українська радянська держава була не більше ніж фікцією, формальністю, то, зрозуміло, що всі інші явища, пов'язані із колабораціонізмом, теж виглядають зовсім інакше. Отже, ми виходимо на фундаментальну проблему України в роки Другої світової війни—проблему відсутності власної держави. Від цього ми повинні відштовхуватися. У результаті того, що в нас була відсутня власна держава, і виникали всі явища, як позитивні, так і негативні. Якось хтось з істориків сказав, що якби Німеччина перемогла у Другій світовій війні і нацистський режим був би більш м'яким, і Україна мала якусь автономію, скажімо, Рейхскомісаріат був на рівні УРСР, тоді б українців, можливо, теж називали найбільшими колаборантами, я додав би, що керівники Рейхскомісаріату, якби вони були українцями, також би рапортували, що «в роки, коли німецький Вермахт героїчно воював на фронті, Україна дала 80% зерна, 60% м'яса, стільки-то тонн вугілля», так само, як керівники УРСР після війни рапортували. Тобто ситуація абсолютно дзеркальна, і треба виходити з того, що ми не мали повноцінної держави, відповідно, не могло бути ніякого колабораціонізму в Україні.

Більшовицький режим так само в цих явищах винен, як і німецький окупаційний режим, бо більшовицька держава 30-х рр. була не тільки чужа українцям, не тільки була репресивною і тоталітарною, вона ще була вражаюче некомпетентною. Тільки 46% керівників у державному управлінні Радянського Союзу мали середню освіту, тільки 52% працівників медичних закладів мали середню освіту, не медичну, а просто середню. Тому ця держава була фундаментально ненормальною і зрозуміло, що багато хто сприйняв падіння сталінського режиму з ентузіазмом, і цей ентузіазм в очах західноєвропейського спостерігача міг виглядати як суцільна колаборація. Але все це мало своє пояснення, своє

довоєнне коріння. Для українців було традиційно зустрічати з квітами, а проводити кулями і щодо німецького режиму, і щодо радянського, який у 1939 р. прийшов у Західну Україну. Тобто це знову проблема відсутності держави. Окупант не може бути хорошим, врешті-решт він покаже свої ікла як окупант.

Торкаючись питання суспільно-політичних настроїв населення в роки окупації, потрібно пам'ятати, що вони змінювалися постійно. Якщо навіть переглянути німецькі звіти за 1941 р., то, як вони пишуть, «старопольська область», тобто колишня територія Польщі (Галичина і Волинь), з ентузіазмом підтримують німецьке вторгнення, а т. зв. «староросійська область» або частково підтримує з ентузіазмом, частково просто придивляється, і тільки 5–10% налаштовані проти німців у 1941 р. Отже, ці настрої на початку окупації були яскравим свідченням того, що українці не сприймали т. зв. радянську форму державності як свою.

Тетяна Севта: В роки окупації побутувала така приказка: «Щоб це минулося, а те не повернулося».

Олександр Іванків: Отже, блок питань, пов'язаний із визначенням терміну «колаборація» і проявами його в Україні, завершено. Я не знаю, чи готові ми зараз виробити резюме з точки зору його значення, але ми заанонсували цю проблему і, можливо, надалі будемо її піднімати, бо це справді дуже важливо. На цьому терміні зараз дуже багато наших опонентів паразитує, вкладаючи в нього зовсім інший зміст. У нас є ще інші питання для обговорення, зокрема про окупацію Києва.

Олександр Кучерук: З початку вступу німецьких військ у Київ—19 вересня—місто перебувало в зоні військової адміністрації і, фактично, цей час співпав з перебуванням професора Оглоблина на посаді голови Київської міської управи. Це була така несподівана акція, коли кабінетний учений, який і тематичними зацікавленнями був далекий від сучасних процесів і рухів, очолив місто. А з переходом до цивільної окупаційної влади, до Міністерства східних територій, головою міста стає Володимир Багазій. З одного боку, можливо, це пов'язано з його більшою активністю як адміністратора, а з іншого—він подобався німцям і зовні: високий, гарний, арійський череп і профіль. Але закінчилося це тим, що німці розстріляли його за український націоналізм, звинувативши в допомозі націоналістам, втручанні у справи церкви і т. ін. Він був не одним таким, хто потрапив під цю репресивну окупаційну машину, бо вся ця група людей, якщо не повірила, то, принаймні, мала надію на можливість дрейфу від абсолютної окупації до якогось державного утворення. Фактично всю цю групу було знищено, найбільш активні серед них—Олена Теліга, Іван Рогач, редактор газети «Українське Слово». Власне, постраждала вся редакція. Намаганнями створити якусь струк-

туру в процесі так званої автономізації було сформовано Українську національну раду, куди входила певна кількість відомих на той час людей, але ця рада проіснувала 1,5 місяця і припинила свою діяльність, хоча німці її не закрили, а просто заборонили збиратися.

Була проблема і з поліцією. Коли сюди потрапляли українські національно активні елементи, вони весь час думали про можливість відновлення чи створення державних форм існування, тобто Української самостійної держави. Так-от, власне, коли готувалися до цього процесу, було розроблено великий стратегічний план, створено Комісію державного планування, яка готувала документи, закони для майбутньої держави (наприклад, Закон про введення гривни, в якому все було розписано, залишалося поставити дату). До певної міри це наївно, але все це існувало. Було розроблено план, куди і хто мав направлятися для роботи в різних ділянках у всі міста України. За третім планом намічались місцеві люди для активної участі в національному житті. Наприклад, А. Кримського бачили як Голову Української національної ради. Та ж київська газета «Українське Слово», якщо не брати офіційних повідомлень, була абсолютно нормальним виданням, в якому друкувалась поезія, висвітлювалась українська історія тощо. Але хто керував німецькою окупаційною адміністрацією? Була група осіб, які не хотіли йти на фронт, а знаходили собі «тепленькі» місця в окупаційних структурах, фольксдойче, і третя окрема група—радянська агентура. Їх найбільше потрапило в кримінальні відділи поліції, і однією з їхніх функцій було виявляти активних людей і «здавати» їх у гестапо. Для мене разючим прикладом є доля Якова Гальперіна, єврея, який у 1939 р. отримав премію за вірш про Шевченка, залишився в окупованому Києві, і українці видали йому документи на українське прізвище. Він писав поезії про українську історію, відкрито антирадянські статті про Сталіна. Радянська агентура через його подругу зробила донос у гестапо, його заарештували і розстріляли. Виходить, що націоналісти його врятували, а радянські спецслужби німецькими руками його знищили. І таких випадків було дуже багато.

Прикладом людського життя за часів окупації є щоденник Аркадія Любченка, де він розповідає, як це все відбувалось, як проводили евакуацію, як люди виживали за тих умов. Були міські структури, в яких треба було працювати, і тим, хто в них працював, давали талони на харчування, тобто певну гарантію на виживання. Люди, які не мали можливості отримати якісь талони, потрапили в жахливе становище: виїхати з міста було неможливо, а в місті нічого свого немає, нічого не росте. Відбувалося винищення міського населення таким методом, свого роду голодомор. Така окупаційна політика, а також етнічні проблеми, зокрема німецькі звірства в Бабиному Яру, коли, виконавши «план» по євреях, бра-

лися за українців, ставила людей перед однією проблемою—виживання. Був ти колаборантом чи ні, співпрацював чи ні, все повинно було закінчитися за німецьким планом: звільнення територій для німців.

Але, незважаючи на все це, життя продовжувалося. Наприклад, тут говорили про театр, про хоріві колективи. Людям це було необхідно, бо це був єдиний спосіб якимось не бачити усіх жахів життя. Церковна проблема: до війни всі культові споруди були закриті, але коли відкрили церкви в 1941–1942 рр., люди у великій кількості хрестилися, вінчалися. Потреба в духовному житті була дуже великою. Окремо діяла Українська автокефальна православна церква, окремо Українська автономна православна церква, яка підпорядковувалася московському патріархату, і московський патріарх прислав вітання до пастви на окупованих територіях.

Коли говорять про окупацію, то перш за все згадують про Бабин Яр. Ми чудово розуміємо, що це квінтесенція окупаційної політики. Бабин Яр наповнювався до останнього дня, останніми розстрілювали військовополонених, людей, яких не брали з собою на захід і не могли залишити. Бабин Яр—це національна багатозаровість й ідеологічна «мішанина». Багато ще питань залишилося нез'ясованими. Ми маємо виробити якесь спільне розуміння цих процесів.

Віталій Нахманович: По-перше, хотів би звернути увагу на те, що ми весь час перебуваємо в межах накинутого нам зовні дискурсу. Ми половину нашого часу говоримо, колаборанти ми чи ні, а чому взагалі потрібно обговорювати це питання? Бо хтось звинувачує нас у колабораціонізмі? То, може, час виробляти своє бачення власної історії, а не просто реагувати на кожен закид? Я кажу про дискурс, але полемізувати з пані В. Шайкан на тему, чи була в Україні в роки Другої світової війни колаборація, вважаю непродуктивним. І термін сам непевний, наприклад, «політична колаборація». Візьмемо ту ж саму Голландію, про яку тут згадувалося,—там уряд і королева були в екзилі. Явна колаборація була в ті часи у Бельгії—король здав військо і жив у Німеччині в замку. Ми можемо вийти за межі України, але ми ні до чого не дійдемо. Колаборація по-французьки—це результат комуністичного реваншу наприкінці війни. Комуністи, яких притисли наприкінці 30-х—на початку війни, взяли реванш після звільнення, і понад 100 тисяч людей було розстріляно за звинуваченням у колабораціонізмі у Франції після звільнення.

Владислав Гриневич: У нас 326 тис. засудили.

Віталій Нахманович: А там розстріляли. Але це теж не юридичне визначення, це була політична процедура, як узагалі все, що відбувалося по війні, включно із Нюрнбергом. Це була штучно створена юридично-політична процедура, і я не впевнений, чи ми маємо залишатися в цю-

му дискурсі. Знов-таки, ми бачимо, в які потрапляємо пастки, коли хочемо встроїтися в той дискурс. От дивіться. Ігор Юхновський свого часу пропонував ідею, щоб Україну визнати учасником антигітлерівської коаліції. Сьогодні постала проблема створення української експозиції в Аушвіці. Яке виникає питання? А чи була в Україні державність? І тепер ми не знаємо, що робити: з одного боку, не хочеться визнавати тяглість радянської держави, а з іншого—якщо ми не визнаємо цю тяглість, ми не зможемо претендувати ні на участь у коаліції, ні на експозицію в Аушвіці. Може, варто почати все з чистого аркуша і не шукати місце в системі, яка зникає, а шукати його в тій Європі, що має виникнути. Це стосовно статусу українських земель і колаборації в Другій світовій війні.

Що стосується ставлення населення і його становища—ми штучно себе обмежуємо, коли поділяємо періоди: до окупації і після визволення. Ми заганяємо себе в межі, оскільки ставлення населення до окупації і становище населення під час окупації є прямим наслідком попередньої 20-літньої історії України—радянської історії. Саме так і треба розглядати ці питання і їх тяглість. Це перша пастка. Треба відходити від концепції радянського народу, бо, знову-таки, ми обговорюємо питання, чи був радянський народ і був він лояльним до влади чи нелояльним. Насправді був і таким, і таким, та ще і третім. Тобто не було ніякого цілісного радянського народу, були різні категорії за радянських часів і різні категорії за нацистських часів. Ці категорії не збігалися. Становище цих категорій за радянських часів змінювалось, і в різному стані підійшли ці категорії до початку німецької окупації. Інші категорії були за нацистів, і їхнє становище змінювалось у часі: в одному стані вони зустріли окупацію, в іншому стані—провели її. Здавалося б перспективним виокремити всі ці категорії і вивчати їх окремо і в порівнянні з іншими категоріями. І якщо ми можемо сказати, що за радянських часів це були насамперед категорії соціальні від початку, а потім, з другої половини 30-х років, почалося розрізнене ставлення до різних національних груп, то за нацистських часів, коли чітко розподіляли на євреїв, циган, фольксдойче тощо, ми забуваємо, що було різне ставлення і до різних політичних груп. Наприклад, стосовно комуністів була одна політика, зокрема, накидають, що комуністів всіх знищили, але це неправда. Комуністів усіх реєстрували, і взагалі ми знаємо з історії Третього Рейху, що багато комуністів пішли працювати в нацистські структури, і цілком можливо, що і тут відбулася б така трансформація, але під кінець окупації становище комуністів було іншим, їх уже почали масово страчувати. Але була певна політична категорія, до якої німці ставилися прихильно—це люди, які були репресовані за радянської влади. Ці люди отримували якісь пайки, преференції при влаштуванні на роботу і

т. ін. Знову-таки, треба пам'ятати, що становище націоналістів, я маю на увазі організованих націоналістів, теж змінювалося протягом окупації, починаючи від якоїсь співпраці, і було в різний час різним. Слово «співпраця» є нейтральним—це як спосіб існування.

Владислав Гриневич: Тут треба виходити із загальноєвропейського контексту, бо СС «Галичина»—це і є прояв військової колаборації.

Віталій Нахманович: Давайте не будемо зараз давати оцінку, коли я кажу про співпрацю, я не оцінюю, я просто фіксую.

Олександр Іванків: Я думаю, всі розуміють, про що йдеться, це не принципово, співпраця чи співіснування.

Віталій Нахманович: Так само, якщо ми візьмемо становище євреїв. Воно також було різним на різних теренах. Якщо у Великій Україні їх знищували відразу, то у Дистрикті створювали гетто, і то не відразу. І там також були певні люди, які співпрацювали з німцями. Тому не було загального становища українського чи радянського народу до війни, не було під час війни і по війні. Треба досліджувати це становище окремо по кожній категорії і порівнювати з іншим категоріями.

Тетяна Севта: Я не можу зрозуміти, як цим людям взагалі вдалося вижити, хто їх прикривав?

Віталій Нахманович: Відомо, що деякі просто працювали на гестапо. Багатьох переховували родичі, сусіди. Я хотів сказати, що коли ми оцінюємо становище тієї чи іншої категорії, слід уникати абсолютних оцінок, навіть коли ми просто оцінюємо матеріальне становище. Якщо сьогодні в Україну привезти американців чи африканців, вони по-різному оцінять становище нашого населення. Тому, коли ми повторюємо за позичене з радянської історіографії «жахливе становище на окупованій території», то слід, по-перше, порівнювати з тим, як люди жили до війни, по-друге, розрізняти різні категорії людей, бо становище за часів окупації на селі було кращим, ніж у містах, становище різних категорій населення було різним за соціальним статусом. Це щодо матеріального становища. Але було ще культурне становище для різних категорій. Тут уже вели мову про те, що в порівнянні з радянським періодом було українське відродження, хоча порівняно обмежене і контрольоване.

Але найголовніше—це моральний стан населення. Далеко не всі були стурбовані тим, що радянська влада пішла, але далеко не всі раділи приходу німців. На окупованих територіях внаслідок політики радянського уряду залишилося багато радянських людей, з них було багато тих, хто свідомо залишився, бо вони ставилися до радянської влади інакше, ніж ті, хто був репресований чи потерпів від Голодомору. За всіма трьома категоріями—матеріальний стан, стан культури і моральний—у різних категорій населення були різні обставини і різні прояви. Це треба взяти

як методологічний постулат і з цього виходити, не намагаючись робити якісь узагальнення там, де їх робити просто неможливо. Не можна робити загального висновку, яка була нацистська політика стосовно населення України. Вона була різною залежно від різних категорій.

Владислав Гриневич: І справді, надважливим є розуміння морального стану українського суспільства на початку війни. В Радянському Союзі аксіоматичним було твердження про відданість абсолютної більшості населення радянській владі, а правда про реальні настрої населення старанно приховувалась у спецсховах. За останні 15 років після «архівної революції» ці величезні і дуже важливі масиви документів стали доступними для науковців. Уже проведені серйозні наукові дослідження—як західними науковцями, так і вітчизняними. І ці дослідження дають нам підставу виходити на узагальнення про морально-психологічний стан населення напередодні і в перший період Другої світової війни, а не дотримуватися загалом невизначеної формули «були такі настрої», «були й інші». Я маю на увазі дослідження, проведені в царині історичної антропології Ш. Фіцпатрик, С. Дейвіс, М. фон Хаген, Л. Гриневич і, між іншим, мною, які доводять, що сталінська влада увесь міжвоєнний період перебувала у стані перманентної кризи, і що більша частина населення зовсім не була лояльною до цієї влади. Українського—переважно селянського населення—це стосувалося передусім. Якщо керуватися названими трьома категоріями—матеріальний стан, стан культури і моральний, то, поза всяких сумнівів, абсолютна більшість українських селян перебувала у жебрацькому стані, у стані глибокої психологічної травми як через голодомор, так і через фактичне закріпачення, спричинене «другою хвилею колективізації» 1939–1940 рр. Однак, як довела російська дослідниця Олена Осокіна, життя робітництва в цей період так само загалом не відзначалося святочним настроєм і ситістю. Були, щоправда, й незначні прошарки населення—насамперед у містах, які справді підтримували сталінську владу, але їх, безперечно, була меншість. Отже, ми повинні відійти від радянського стереотипу про морально-політичну єдність радянського, зокрема українського, суспільства напередодні війни і не вигадувати якісь «перехідні/нейтральні формули» щодо цього, тим більше, що вони не відповідають сучасним дослідженням.

Поза тим мені здається цілком доречним ставити питання про поглиблення дослідів історії Другої світової війни. Необхідно досліджувати різні аспекти цієї історії. Скажімо, економічний: адже було одне місто на окупованій території, в якому населення жило дещо краще, ніж за радянських часів. Ідеться про Одесу, де в умовах румунської окупації за рахунок приватної торгівлі економічний стан більш-менш стабілізувався. Це цікаво. Можна говорити і про специфіку настроїв населення

в умовах повернення радянської влади. Є, наприклад, документи, які вказують на те, що на Уманщині частина населення реагувала на повернення радянської влади з прихованою «угрюмостью», говорячи: «червоні повертаються, повертаються совети», не «наші». Чи візьміть, скажімо, проблему вживання української мови—ця тема ще малодосліджена, але ж вона дуже важлива, адже прямо пов'язана з ідентичністю, лояльністю і соціальною психологією. Тут постає питання: чому після приходу німців Київ заговорив українською, а в умовах повернення Червоної армії знову здебільшого перейшов на російську? Після німецького панування, під час якого українці вважалися більш лояльними, ніж росіяни, українська мова, напевно, сприймалась як «мова нелояльна». З іншого боку, в умовах окупації в Києві створювалася комісія з вироблення Правопису, яка мала забезпечити умови для переходу з кирилиці на латиницю. В цей же час газета «Нове українське слово», що виходила українською, мала українофобський склад редакції, що розмовляв російською мовою.

Вікторія Яременко: При «Новому українському слові» були ще «Последние новости», які друкували матеріали російською мовою.

Віталій Нахманович: Я хочу звернути увагу на те, що російською мовою почали розмовляти, коли вже наближалася радянська армія.

Владислав Гриневич: Тобто мова як вияв лояльності—це дуже цікавий аспект, поряд із церквою.

Олександр Кучерук: «Нове українське слово» педалювало антирадянську лінію.

Вікторія Яременко: Але була вже введена цензура—фактично в 1942 р.

Олександр Кучерук: До речі, дуже різко піднялась антисемітська хвиля.

Вікторія Яременко: Однак публікації про антиєврейські заходи були заборонені цензурою 1942 року. У номерах газет, які виходили напередодні акцій знищення євреїв або після них, редактори вміщували статті, що виправдовували подібні заходи, водночас не акцентуючи уваги на конкретних подіях.

Іван Патриляк: Одне зауваження щодо економічних проблем. Становище покращилося, за винятком території Волині, де погіршилася ситуація селянства, і тому ми маємо рух Опору на території Волині. Там рівень життя впав.

Вікторія Яременко: Серед питань сьогоденного «круглого столу» окремо виноситься агітаційно-пропагандистська діяльність органів окупаційної влади. Я хотіла б акцентувати увагу на виданні періодики окупаційного часу. Саме на цьому прикладі можна простежити спроби нових комеморативних практик, які виникли у складний, переломний для свідомості багатьох людей період. Показовими є саме публікації перших місяців після нападу Німеччини на Радянський Союз. На почат-

ку війни керівники ОУН планували надати своїй видавничій діяльності легальних форм. Про встановлення контролю над видавничими осередками та створення власних видавництв і вихід газет йдеться в їх передвоєнних інструкціях. До видання періодики залучалися члени похідних груп, що прибули в Україну з початком війни. Найраніше члени цих похідних груп потрапили до Житомира і Вінниці, де й почали включатися в адміністративні організації та у видавництво газет. Членами редакційних колегій оунівці були приблизно з липня до грудня 1941 року.

На початку окупації українськими націоналістами творилися образи нових героїв, які за радянських часів обливалися брудом або ж замовчувалося їх існування взагалі. На особливу увагу заслуговував період Української революції. Його відзначили як «великий час» у житті українців.

Матеріали газет допомагають пролити світло на те, як проводилися заходи, приурочені до пам'ятних дат. Так, можемо констатувати, що першість серед визначних дат займали роковини Базару та Крут. Культивувалася легенда про 300 лицарів, які загинули під Крутами.

Для відзначення двадцятих роковин смерті «359-ти Героїв під Базаром» у місті Рівному було створено ініціативний комітет, що мав опікуватися всіма заходами. Левову частку його учасників становили члени редколегії газети «Волинь». 21 листопада у Рівненському соборі відбулася урочиста панахида з нагоди 20-х роковин смерті Героїв Базару. Тоді ж у Рівненській гуманістичній гімназії пройшла академія вшанування 359 героїв. Під час її проведення зал прикрасили портретами й прапорами, у центрі помістили перев'язаний чорною стрічкою портрет отамана Юрія Тютюнника. Матеріали про героїку Базару газети неодноразово доносили до читацької аудиторії. Подвиг воїнів, які полягли під містом Базар, у публікаціях газет був названий «безприкладним в історії світу», писали про те, що він «зат'марює історію Тернопілі й Альказар».

У публікаціях наголошувалося, що «поряд з іншими славними і пам'ятними для кожного українця подіями й особами—Крути займають провідне місце». Для Харкова 1942 рік приніс важливий момент для відродження пам'яті про події Української революції взагалі та бій під Крутами зокрема. Так, 1 лютого 1942 року там відбулася панахида до 24 роковин смерті «300 юних лицарів». Харківська газета «Нова Україна» вмістила ряд публікацій, поезію про цю визначну, як зазначалося, подію. Так, поміж іншим, активний автор і редактор Петро Сагайдачний відзначив важливість пам'яті про бій під Крутами. Перш за все відзначали його значущість для молодого покоління, яке мало гідний приклад для наслідування. На інформацію про вшанування вищезазначених подій та відповідні публікації натрапляємо практично у всій тогочасній періодиці.

«Дистрикт Галичина» у складі Генеральної Губернії (західноукраїнські землі) мав своїх героїв, що творили Західно-Українську Народну Республіку (за періоду входження українських земель до Польщі вшанування їх пам'яті було практично неможливим). 1 листопада 1941 року у Львові відбувся урочистий концерт «Шляхами стрілецької пісні», присвячений 23-м роковинам листопадового Чину (Зриву), 2 листопада—богослужіння у Свято-Юрському храмі, також відправлено панахиду за померлих членів уряду ЗУНР та полеглих героїв. Цікаво, що панахида та урочисті богослужіння відбувалися і в Кракові.

Матеріали періодики дають змогу також встановити новий пантеон героїв для вшанування. Так, приміром, газета «Волинь» до нього зарахувала князя Святослава Завойовника, Володимира Великого, Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Івана Мазепу, Миколу Міхновського, Федя Черника, Симона Петлюру, Євгена Коновальця, Андрія Мельника. Тут варто зауважити, що відбір «достойних» був проведений редакцією у листопаді 1941 року. У цей час газетою повністю опікувалися представники з ОУН (м).

Загалом же під час підбору кандидатур для вшанування їх героїчної діяльності творці періодичної преси, що походили переважно із середовища українських націоналістів, постійно зверталися до учасників Української революції 1917–1921 років. «А.Б.В. Інформативні вісті»—друкований орган мельниківців—10 лютого 1941 року надрукував: «...існують тисячі безіменних героїв, що їхня пам'ять прив'язана до подій чи місцевостей (Крути, Базар), а то й зовсім не дійшла до нашого відома. Пам'ять цих героїв вічно жити буде серед нас...» Однак серед героїв не знайшлося місця для гетьмана Павла Скоропадського. У легальній окупаційній періодиці практично не друкувалися матеріали, які хоч якось відображали б його діяльність чи взагалі період його гетьманування. Наштовхуємося тільки на натяки на певні зручні паралелі, які проводили автори публікацій. Наприклад, у статті «Даймо пізнати себе!» автор (Петро Сагайдачний) порівняв 1918 та 1941 роки та зазначив, що в обох випадках відбулося знайомство двох народів—українського і німецького. Однак у 1941 році, коли вже на українських територіях закріплюється справді німецька цивільна влада, «...можемо сміливо говорити про зустрів з цілим німецьким народом».

У тих самих «Інформативних вістях» розміщено матеріал, що допомагає зрозуміти суть такого ігнорування: «...ніякого гетьмана, ніяких гетьманців, ніякого гетьманського руху, ані гетьманської організації...» не існувало. Окрім того, гетьмана охарактеризовано як людину російського духу, виховання і культури. Ситуація стає зрозумілою, якщо врахувати, що напередодні війни гітлерівське оточення розглядало

кандидатуру гетьмана як маріонеткового ставленика нацистської Німеччини на території України.

Поряд з іншими практиками вшанування іменами героїв Української революції називали вулиці. Так, приміром, по місту Богуславу було видано наказ повітового старостату про перейменування вулиць: Інтернаціональної—на вулицю Єфремова, Воровського—на вулицю Грушевського, Карла Маркса—на вулицю Петлюри. У Рівному планували змінити назви вулиць, що носили сліди «польської чи більшовицької займанщини»: Глієра—на вулицю Симона Петлюри, Литовську—на Крутянську, вулицю Чернецького—на вулицю Міхновського. У Житомирі існувало Просвітне товариство імені Симона Петлюри, у с. Хотині, на Дубенщині—бібліотека імені Симона Петлюри.

У статтях, які висвітлювали перебіг події Української революції, автори наголошували на тому, що пам'ять про визвольні змагання і збройну боротьбу з більшовиками житиме завжди серед українців, що вона ніколи не зникала й не згасала. Вони намагалися підкреслити важливість українських визвольних змагань, акцентували увагу на тому, що Україна у 1917–1920 роках спинила московський червоний похід та врятувала від нього Європу. Поміж іншим, автори виокремлювали ще дві події Української революції: проголошення Центральною Радою IV Універсалу та Акт Злуки українських земель. Не раз звучала думка, що і Керенський, і Ленін уявляли Російську імперію не інакше, як «єдину і неділимую».

Уже практично з кінця 1941 року німці почали активно включатися до видавничої діяльності, що з часом призвело до повного контролю періодики окупаційного часу. Відразу змінився й зміст публікацій. Від середини 1942 року в газетах не друкували матеріали, яким так рясніли шпальти у 1941 р. та на початку 1942 р. Німці намагалися обґрунтувати свою присутність на території українських земель. Тому й з'явилися статті типу «Україна й Німеччина в минулому й нині» («Уманський голос»), «Вплив германської культури на Україну в передісторичний і ранній історичний час» («Уманський голос»), «Німецько-українські взаємини у дзеркалі української мови» («Васильківські вісті»). У розвідці, що аналізувала світогляд Григорія Сковороди, наголошується, що він «обдарував найбільшою любов'ю два народи—українців та німців». «Нове українське слово» пояснювало читачам, що в давні часи селяни в Україні були слов'янами, а аристократи—німцями, а середньовічна Русь відповідно—«найбільш виразною формацією, яку германська Європа до цього часу створила у Східному просторі». Варто зазначити, що нацистські спецслужби, зокрема Служба Безпеки (SD), оцінювали подібне ведення пропаганди серед українського населення не дуже позитивно, вказували на потребу брати приклад зі зразків ведення радянської пропаганди.

Владислав Гриневич: А про голод говорили?

Вікторія Яременко: Небагато, але говорили.

Іван Патриляк: На замовлення німців доцент Сосновий написав монографію.

Вікторія Яременко: У 1942 р. ще залишається якийсь відгомін, а в 1943–1944 рр. газети і радіопропаганда були спрямовані на агітаційні прокламації, військові зведення. Але цікаво, що німці намагалися тут закріпитись і показати, що ми тут не чужі, і тому Київська Русь подавалась як створена німцями, тобто як германський спадок на сході. Вони намагались обґрунтувати свою владу тут, мовляв, це наша споконвічна територія і ми маємо на неї право. Писали і про Сковороду, який говорив про 2 найбільших народи—німецький і український, і тому український, як менший брат, має співпрацювати з німецьким. Хоча самі німці і Служба Безпеки цю пропаганду оцінювали не дуже позитивно, вказували на помилки і статті, які не відповідали українському духові.

Тетяна Пастушенко: Моя позиція певною мірою перегукується з думками, які висловив Віталій Нахманович про те, що основна наша проблема—це те, що ми не розглядаємо безперервність історичного процесу. Не можна говорити про окупацію, не дослідивши детально, чим була ця територія в 20–30-ті рр., і говорити про сприйняття населення, про те, чого воно хотіло чи не хотіло, не знаючи того, як воно взагалі сприймало саму державу. От щодо питання колаборації, у чому виникає несумісність? Ставлення до держави в країнах Західної Європи і в Радянському Союзі було абсолютно різним. На радянській території не було громадянського суспільства або ж воно було в задавлених, напівжиттєвих формах, у той час як у західноєвропейських державах громадянське суспільство було основою держави. Крім того, говорячи про колаборацію, не можна забувати про те, що люди тут жили абсолютно залежно від держави, вони просто не знали іншого способу життя, аніж співпрацювати з державою. Якщо говорити про Західну Європу, то там люди мали свій бізнес, мали своє приватне житло, вони справді могли незалежно існувати. У Києві, мабуть, не було такої людини, яка мала б своє житло, щоб залишитися в цій квартирі чи її поміняти. Люди мусили співпрацювати з управдомами, з тією ж поліцією, вони не мали можливості заробити собі на життя, не було приватних пекарів, ремісників, вони мусили йти на завод, влаштовуватися в управу, поліцію. Вибору не було, тому не можна забувати цей аспект тяглості щодо бачення людей. Для людей була одна держава, від якої вони були залежні, прийшла інша влада—і вони також були від неї залежні апіорі. Інша справа, що такого тотального контролю за всіма сферами, як було за радянських часів, німецька окупаційна влада не намагалась і не мала на меті ство-

рити, тобто вони обрали для себе якісь пріоритетні напрями. Можливо, звідси й впливає можливість створення якихось організацій, театру, які були менш безпечні з точки зору нацистських керівників, можливості культурного розвитку тощо.

Є ще інший аспект—економічна політика—це вивезення людей на примусові роботи в Німеччину і великий комплекс питань життя населення, яке опинилося на території Німеччини в різних ситуаціях: чи як військовополонені, чи ті, що потрапили в місця ув'язнення. Знову ж таки, проблема цих питань—виділення українського аспекту серед в'язнів. Виділити українців серед загальної кількості людей, які були на цій території як полонені чи примусові робітники, надзвичайно важко. Є радянські цифри остарбайтерів—приблизно 2 млн. Але коли звертаються з питанням, скільки ж було українців серед радянських військовополонених, на це відповісти просто нереально, так само як і сказати, скільки було українців серед в'язнів концтаборів.

Загалом в обговоренні питань Другої світової війни відчутна недостатність скрупульозних методичних наукових досліджень. Ми не можемо говорити про окупацію, не знаючи достеменно, яка була структура окупаційної адміністрації, скільки було гебтскомісарів, їхніх прізвищ, генерал-комісарів, ми не знаємо, як взаємодіяли німецькі і місцеві адміністрації. Було б добре використати європейські архіви у Вашингтоні, Фрайбурзі і виробити якусь концепцію. Так само і стосовно евакуації: не можна говорити, що населення не хотіло евакуйовуватись. Знову ж таки, треба звертатися до радянської системи, адже в ті часи було неможливо просто піти і купити квиток.

Віталій Нахманович: Ні, якраз самостійна евакуація була досить великою.

Владислав Гриневич: А от селяни, які мали господарство, землю, худобу, а також і специфічну «історичну пам'ять»,—вони хотіли евакуйовуватись?

Віталій Нахманович: Хтось хотів, а хтось—ні.

Владислав Гриневич: Справді, важко точно сказати, що саме тоді було у всіх людей у голові, але ж, спираючись на незаангажовані спогади свідків і джерела, а також на логіку, ми усе ж можемо говорити про певні тенденції. Припустимо, квиток селянину і справді купити було важко, але ж величезні маси людей могли просто кинути свої господарства і вирушити слідом за Червоною армією. Ми маємо конкретні історичні приклади такої поведінки людей—скажімо, під час радянсько-фінляндської війни 1939–1940 років, як і під час радянсько-польської війни 1920 року, населення цілих сіл і містечок масово і добровільно покидали свої помешкання й вирушали в дорогу

за армією. У нас же, давайте замислимося, 92% населення, а на селі й усі 99%, залишилися з окупантами. Отож, навряд чи тут може бути прийнятним пояснення—мовляв, люди хотіли виїхати, але ж просто не змогли. Так само нечіткою є теза про те, що «хтось їхати хотів, а хтось—ні». Історичні факти—річ уперта, і вони говорять про те, що абсолютна більшість українського населення усе ж не виявила патріотичних почуттів і не побажала йти слідом за радянською владою до неокупованої ворогом Росії. Так само, як не побажала у 1920 році йти до робітничо-селянської Червоної армії, розбігшись по лісах і домішках. Теза про «технічні ускладнення» з евакуацією, на мою думку, була запропонована радянськими ідеологами, які конструювали міф про морально-політичну єдність народу в умовах війни. Насправді ж ситуація виглядала інакше. Коли в 1940 р. радянська армія вступала у фінські населені пункти і села, хутори, то фіни масово забирали свою худобу і йшли за своєю армією, лишаючи окупантам порожні села. В Радянському ж Союзі, зокрема в Україні, селянки-бабці нерідко вітали хресним знаменням німецькі танки. То чи вони насправді хотіли втікати від німців? І куди втікати—до Сталіна?

Тетяна Пастушенко: Питання друге: а хтось питав у цих бабок?

Владислав Гриневич: Ми маємо сьогодні кілька можливостей для з'ясування тогочасної мотивації дій селян—«бабів» і «дядьків», і про них ми вже сьогодні, здається, згадували. Як я вже говорив, ми не повинні розглядати початковий період війни у повному відриві від попереднього історичного періоду—тобто від 1930-х рр., позначених голодомором, репресіями, утисками і приниженнями переважної більшості селян. Існують наукові дослідження про нелояльність сталінській владі з боку селянського населення, ґрунтовані на серйозній архівній базі—зокрема й на аналітиці, твореній спецорганами на підставі перлюстрації кореспонденції. Існують численні спогади очевидців, не обтяжених ані острахом за переслідування сталінської влади, ані потужною післявоєнною радянською політико-ідеологічною обробкою, і ці канали також дають нам можливість судити про те, що насправді «думали бабці і дядьки» в умовах відступу Червоної армії і приходу німців. Нарешті, історичні висновки про мотивацію подекуди можна робити і виходячи з результатів тих чи інших дій людей. Так, справді, радянська влада взагалі не вивозила людей із села, евакуація проводилася поспіхом і була дуже обмеженою. Але в загальному плані ми повинні виходити з того, що абсолютна більшість населення залишилася на окупованій території. Навряд чи хтось сьогодні візьметься доводити, що 80% селянського населення України підтримували примусову колективізацію і були задоволені її наслідками. Якщо виходити зі зво-

ротного, то цілком можна припустити, що падіння радянської влади породжувало надії на те, що відбудуться зміни на краще—розженуть колгоспи, землю віддадуть і т. ін.

Тетяна Пастушенко: Не можна узагальнювати, ситуація на українських територіях була абсолютно різною. Якщо брати партизанські райони...

Владислав Гриневич: А що ви називаєте партизанськими районами?

Тетяна Пастушенко: Це лісиста місцевість: Сумщина, Чернігівщина, Житомирщина. Там було інше ставлення до окупації.

Владислав Гриневич: Але ж у 1941 році ще не було радянських партизанів—це загальновідомий факт. Масового радянського партизанського руху в 1941 році не було ані на Житомирщині, ані на Чернігівщині. Візьмемо, наприклад, Житомирщину. Тут відсутність на першому етапі радянських партизанів була цілком зрозумілою: в регіоні була найбільша кількість хуторів, серед селян там (як і скрізь) переважали приватновласницькі настрої, рівень інформування населення про поточні події, до речі, також був незадовільним. В окремих місцевостях люди лише на третій день дізнались про початок війни. Німецька окупація викликала певний страх людей, але німців селяни нерідко радісно зустрічали.

Іван Патриляк: Коли ми говоримо про евакуацію, то є німецькі і оунівські звіти похідних груп, які йшли в Україну і розповідали, як люди не хочуть йти в армію, віддавати худобу. А по містах значна частина населення була налякана радянською антинімецькою агітацією на початку війни і хотіла евакуюватися чи виїхати до родичів. Але ж була планова евакуація заводів, навчальних закладів. Їх ніхто не питав, рішення приймалося на загальних зборах, де ніхто не смів сказати нічого проти.

Олександр Кучерук: От, наприклад, В. Багазій залишився тому, що він працював у науково-дослідному інституті педагогіки, який не потрапив у категорію евакуйованих: їм не дали ні транспорту, ні талонів.

Владислав Гриневич: Хочу звернути увагу на ще один важливий момент. Ідеться про потребу вироблення певної системи українських логотипів та символіки Другої світової війни. Я особисто негативно ставлюся до кампанії легітимізації під час травневих свят «георгієвських стрічок» у сучасному українському суспільстві. Можливо, цілком доречний для Російської Федерації, в Україні цей символ аж ніяк не є спрямованим на консолідацію суспільства, скоріше навпаки, він увиразнює його розкол. Адже важко припустити, що цю стрічку одягатимуть в Україні ті, хто шанує втрати бійців УПА. Тож мені здається, що для сучасної України є більш прийнятним інший, цілком нейтральний символ—наприклад, широко застосований у багатьох країнах Європи і Америки символ із зображенням червоної квітки маку. Її одягають і малі, і старі, шануючи

усіх загиблих і засуджуючи війну як явище. Було б добре, щоб такий символ прижився у нас, як, утім, і в сучасній Росії.

Іван Патриляк: Є один фундаментальний момент, про який ми не любимо говорити. Німецька, угорська, румунська окупація сприймаються як щось неадекватне, а російська сприймається в Україні як щось природне. Другий момент—про евакуацію: тут ще один злочин радянського режиму. Всі знали, що нацисти розстрілюють євреїв, що їх неодмінно репресують, і не зробили жодного кроку, щоб їх попередити, евакуювати, дозволити відійти самоходом, більше того, єврейське населення не було проінформовано, що треба переховуватися, навіть коли їхали в Бабин Яр, вони думали, що їх вивозять.

Людмила Герасименко: Я хотіла б зупинитися на питанні про військовополонених. Мільйони радянських військовополонених з'явилися вже в перший період німецько-радянської війни. Для них це був особливо тяжкий період: табори просто неба, голод і холод, хвороби і відсутність ліків, знищення мільйонів людей, насамперед комісарів, комуністів та євреїв. Радянські воїни, що потрапили в полон, були покинуті напризволяще керівництвом країни. Нагадаємо, Радянський Союз не приєднався до Женевської конвенції 1907 р., яка регулювала правовий режим військовополонених у роки війни. Більше того, уряд СРСР не підтримав ініціативи міжнародного Червоного Хреста про надання гуманітарної допомоги радянським військовополоненим і про сприяння поштовому зв'язку з ними через нейтральні країни. В таких тяжких умовах військово відомство СРСР видає документи, за якими радянських військовополонених починають вважати карними злочинцями. Варто згадати сумнозвісний наказ № 270 від 16 серпня 1941 р., який санкціонував продовження репресій щодо бійців та командирів, які потрапили в оточення, а отже, і в полон. У грудні 1941 р. наказом Наркома оборони було встановлено, що всі військовополонені мали проходити через армійські пересильні пункти. Незначну їх частину після перевірки направляли у заново сформовані підрозділи, інших розстрілювали на місці. Більшість потрапляла у спеціальні табори НКВС, а поранених розміщували у спеціальних госпіталях.

У перші три тижні війни Вермахт у загальних рисах намагався дотримуватися правил Женевської конвенції (підписаної 1929 р.), яка регламентувала поводження із військовополоненими. Однак 17 липня 1941 р. командування німецьких збройних сил погодилося із вказівками керівництва держави та нацистської партії, які зводилися до того, що ставлення до червоноармійців не може бути таке саме, як до полонених інших армій. Зокрема, наголошувалося, що євреї і комуністи не можуть трактуватися як військовополонені, а тому їх слід відділяти від

основної маси бранців і негайно знищувати. Реально під знищення потрапляли євреї, комісари, члени більшовицької партії, призвані до армії радянські державні і партійні чиновники.

До жовтня 1941 р. окреме ставлення також передбачалося до представників окремих національностей СРСР. Литовці, латиші, естонці, козаки й українці як народи, що найбільше постраждали від більшовизму, мали відпускатися з неволі для збору врожаю. Натомість від полонених вимагалася підписка про те, що вони більше не воюватимуть проти німецької армії, а, прибувши на місце довоєнного проживання, зареєструються в німецькій комендатурі. Також відпускалися військовополонені українці, росіяни і білоруси, якщо за них клопотали місцеві мешканці, як за своїх родичів. Таким чином улітку й на початку осені 1941 р. з німецького полону було відпущено 700 тис. осіб, більшість з яких були мешканцями України.

Однак, щойно зникла необхідність збирати врожай, як нацисти припинили свої «гуманістичні» експерименти. Всі військовополонені мали залишатися у таборах, які були трьох типів,—дулаг (Durhlagger—пересильний табір), шталаг (Stalager—стаціонарний табір) і офлаг (Ofizirlager—офіцерський табір). На початок жовтня 1941 р. в Рейхскомісаріаті «Україна» продовжувало функціонувати 10 таборів для солдатів та один табір для командирів Червоної армії, в яких зосереджувалося 445 тис. полонених. Протягом жовтня—листопада 1941 р. з них 33,7 тис. осіб померло, понад 25 тис. було розстріляно, 210 тис. відправлено в концтабори на Захід. В Україні на початку грудня лишалося 176 тис. військовополонених. Однак невдовзі кількість бранців у таборах на території України різко зросла, сюди почали прибувати солдати, полонені на центральному відтинку німецько-радянського фронту під час німецького наступу на Москву. Хоча німецьке командування не знало, що робити з мільйонними масами полонених, яких не вивозили в глибокий тил, а утримували в жахливих умовах (часто під відкритим небом, без харчування й елементарного медичного обслуговування), воно, виконуючи накази Гітлера, не наважилося розпустити ці маси виснажених людей, прирікши їх на смерть взимку 1941—1942 рр. За першу воєнну зиму в Україні померло 800 тис. військових бранців. Протягом наступних років померли або були вбиті ще мільйон полонених червоноармійців. Особливо зловісними місцями знищення військових в'язнів стали Дарницький фільтраційний табір і Сирецький, Гоголівський, Бориспільський табори, табори на вулиці Керосинній (сьогодні вулиця Шолуденка) та вулиці Інститутській у Києві, Янівський табір під Львовом, Грослазарет у Славуті, табір у Цумані, два табори в Кременчуці, табір у Ракові поблизу Проскурова тощо.

На початок 1942 р. з 3 млн. 900 тис. радянських військовополонених живими залишилися 1 млн. 100 тис. Захоплених у полон радянських солдатів та офіцерів німці намагалися фізично знищити за допомогою найрізноманітніших засобів і методів: вбивали на полі бою, добивали в шпиталях поранених і хворих, розстрілювали під час «відбору» і транспортування у різних таборах для військовополонених—кулагах, шталагах, офлагах. Радянських військовополонених використовували як «живе прикриття» під час бойових операцій та розмінування місцевостей, використовували робочу силу на будівництві шляхів, у військовій промисловості, гірничій справі тощо.

Якщо говорити про Україну, то на території України німці влаштували понад 230 таборів—у Київській, Сумській, Полтавській, Харківській, Вінницькій та інших областях. На Київщині німці влаштували кілька таборів для військовополонених із числа тих, хто потрапив в оточення внаслідок трагедії Південно-Західного фронту. В самому Києві існували кілька таборів—на вул. Керосинній, Інститутській, Сирецький табір, до якого людей привозили з різних областей. Це був своєрідний пересильний пункт. Тут в'язні перебували кілька днів, а потім їх знищували або в самому концтаборі, або в сусідньому Бабиному Яру. Через один Дарницький фільтраційний табір протягом 1941–1943 рр. пройшло щонайменше 300 тис. військовополонених, близько 200 тис. із них померли від голоду, знущань або були вбиті охоронцями. У таборі по вулиці Керосинній, де в середньому перебувало по 8 тис. полонених і декілька тисяч київських євреїв, щодня від голоду помирало до 5 осіб (годувати людей починали тільки на шостий день після прибуття до табору, а їжа складалася із миски «баланди» й декількох грамів капусти на день), серед в'язнів поширився канібалізм. Аналогічна ситуація була в таборі на вулиці Інститутській, 5, де постійно утримувалося до 3 тис. полонених і декілька сотень київських євреїв. У Сирецькому таборі військовополонених змушували працювати щодня від 4 години ранку до 18 години. Годували мінімальною кількістю їжі, били і знущалися, хворих, які не могли йти на роботу, забивали до смерті або розстрілювали. До 40 тис. в'язнів Сирецького концтабору впродовж 1941–1943 рр. розстріляли у Бабиному Яру. У Кременчуцьких шталагах 346-А і 346-Б протягом окупації гітлерівці вбили 97 тис. військовополонених і цивільних громадян. У містечку Хорол Полтавської області нацисти утримували військовополонених у ямі глиняного кар'єру весь час під відкритим небом. За 1941–1942 рр. в «Хорольській ямі» загинуло 57 тис. військовополонених. Майже 35 тис. військовополонених було ліквідовано в таборах на території Білої Церкви. Від 100 до 300 осіб щоденно вмирало в «Грослазареті № 301» містечка Славута сучасної Хмельницької області. Табір для по-

ранених військових бранців перетворився на гігантську братську могилу через те, що пораним там практично не надавали жодної медичної допомоги. З 1941 до 1943 рр. у Славутському таборі померло 160 тис. полонених червоноармійців. Крім того, поранені червоноармійці вмирили дорогою до Славутського табору. Лише в листопаді 1942 р. у транспортах, що прибули до Славути, було виявлено 494 померлих полонених, які замерзли під час транспортування на відкритих платформах.

Але продовження трагедії військовополонених відбувалось і після війни. «Беріївська перевірка» почалася ще в роки війни, зокрема, на початок жовтня 1944 р. через спецтабори в СРСР пройшли приблизно 355 тис. колишніх військовополонених. Лише протягом 1944 р. на території України до лав Червоної армії повторно забрали 142 тис. колишніх полонених і оточенців, а до таборів ГУЛАГу і на розстріл відправили півмільйона осіб за звинуваченнями у міфічній «зраді». Радянське керівництво інколи більш лояльно і гуманно ставилося до захоплених у полон вояків ворога, ніж до власних громадян, які повернулися з ворожого полону. Полон розглядався як кримінальний злочин. Із середини 1943 р. за вказівкою Сталіна частину військовополонених офіцерів задля покарання направляли в спеціальні штурмові стрілецькі батальйони рядовими. Кому вдалося вижити і хто відзначився в боях, тим повертали звання, а іноді й посади. Після закінчення війни визволених військовополонених зводили в окремі батальйони і в примусовому порядку пересилали у віддалені райони країни на постійну роботу на підприємства лісової і вугільної промисловості. Лише з 1956 р. всі справи колишніх військовополонених переглянули і більшість реабілітували. Певній частині з них повернули військові звання і пенсії.

Звичайно, дуже важко виокремити отой український аспект військовополонених, на сьогодні це зробити практично неможливо.

6.05.2009 р.

ТЕМА 5

Рух Опору та національно-визвольний рух на окупованих територіях України в 1941–1944 рр.

Ігор Юхновський: Минулого разу ми розглядали дуже важливу тему—«Україна під час німецької окупації». Мені було в тому дуже важливо підкреслити, що німці, ідучи на Радянський Союз військово, не мали жодної мети будувати будь-яку українську самостійну державу. Я ще хочу запитати: якби німці перемогли у цій війні і України не було б, це була б колонія Німеччини, то чи Росія була б як держава? Зокрема, німці зробили цілий регіон російської самостійності.

Іван Патриляк: «Лікоть»—автономний округ.

Владислав Гриневич: Це деталі. Насправді Росія ніколи не розглядалася в планах Німеччини як державне утворення.

Іван Патриляк: Якщо б вони дійшли до Волги, на сході Росії залишився б якийсь комуністичний режим (скажімо, в Сибіру) маріонетковий.

Ігор Юхновський: Ви думаєте, що Росії зі столицею у Москві не існувало б?

Іван Патриляк: Звичайно, ні.

Олександр Вовк: Якби Японія вступила у війну, вони б туди дійшли.

Владислав Гриневич: Є багато досліджень, зокрема класичне дослідження Олександра Даліна «Німецький окупаційний режим у Росії», з яких випливає, що в німецькій політиці про російську державність взагалі не йшлося, падіння Москви розглядалося як кінцева мета війни. З іншого боку, було чітко визначено ієрархію у ставленні до різних народів, і до росіян німці ставилися найгірше. Українці хоча і посідали дещо вище місце в цій ієрархії, усе ж також розглядалися як унтерменшини.

Нацисти виступали за «чистоту раси», тому вони приділяли підвищену увагу питанням крові. Вважалося, приміром, що українці расово вищі за росіян тому, що в їхніх жилах тече кров готів. Ці германські племена прийшли до Криму в III ст. н. е. На підставі цього нацисти перейменували Крим на Готенлянд, а Сімферополь—на Теодорехсгафен. Але в міру послаблення Третього Рейху німці почали загравати з власівським рухом.

Віктор Король: Підтвердженням цього є те, що Гітлер в 1944 р. звернувся до Власова. Про це пише Олександр Верт «Россия в войне», зокрема про геополітичні плани Гітлера і про те, як вони були реалізовані.

Владислав Гриневич: Олександр Верт—неоднозначна історична персона. Він був військовим кореспондентом у Москві. Тож Захід дивився

на війну очима Верта, і ця картина не завжди була об'єктивною. Однак його книга цілком правдива. З огляду на те, що він був русофілом, українські моменти в ній майже відсутні.

Ігор Юхновський: Добре, розпочнемо наше сьогоднішнє засідання. Нагадаю, що тема обговорення—«Національно-визвольний рух на окупованих територіях України в 1941–1944 рр.». Але я хочу повернутися до початку, до нашого першого «круглого столу». Звичайно, вся історія України—це неперервне прямування української нації до створення незалежної держави, виходячи з обставин, в які вона потрапляла. Важлива сторінка української історії—це участь у Другій світовій війні як держави-учасниці антигітлерівської коаліції. Я хотів би вас запитати: чи це має бути доведеним нами фактом, чи ні?

Іван Патриляк: Щодо суб'єкта антигітлерівської коаліції, очевидно, що тут треба говорити дуже акуратно, щоб не наразитися на різноманітні «підводні рифи». Річ у тім, що слушно говорити про Україну як про суб'єкт антигітлерівської коаліції в плані Радянської України, формальної держави. Якщо ж ми будемо говорити про Україну як суб'єкт антигітлерівської коаліції загалом, то виникає запитання: навіщо тоді був цей український самостійницький рух, виходить, що він був зайвим, якщо вважати, що Україна була державою. Тут треба вести мову дуже обережно про Радянську Україну як таке собі квазідержавне утворення.

Очевидно, повертаючись до тієї тематики, яка запропонована на сьогоднішній «круглий стіл», потрібно дуже детально подивитися на таку складову руху Опору в Україні, як радянський партизанський підпільний рух. Окремі вчені взагалі не розглядають його як партизанський рух, вважаючи типовим диверсійним, а не класичним партизанським рухом. Класичним партизанським рухом якраз вважається український повстанський рух. Тут треба бути дуже обережним. Якщо виходити з донесень німецьких спецслужб за 1941–1942 рр., то впливає, що жодної підтримки радянський партизанський рух в Україні фактично не мав. Пишуть, що люди абсолютно байдужі до цих комуністичних диверсантів, і коли видають, коли не видають їх німцям, але, фактично, підтримки ніякої не простежувалося. І можна з упевненістю говорити, що радянський партизанський рух на 99% інспірований з-за лінії фронту. Тут або залишали при відступі людей—організаторів цього руху, або пізніше закидали їх із-за лінії фронту. Якщо ми проаналізуємо динаміку чисельності радянських партизанів, то найвища чисельність їх була в Україні на кінець 1943–1944 рр., коли німці вже відступали. Про що це свідчить? На мій погляд, це свідчить про те, що люди, які були в окупації, намагалися таким чином перестрахуватись і податися до якихось партизанських загонів чи, так би мовити, «приписатися» за домов-

леністю зі своїми знайомими, щоб ті засвідчили їхню причетність до партизанів, коли прийдуть совети. Бо, як свідчать німецькі донесення, зокрема в Херсоні, Миколаєві, люди страшенно боялися повернення Червоної армії. В 1942 р., коли Червона армія зайняла на деякий час Феодосію, совети розстріляли кілька сотень людей, які співпрацювали з німцями, скажімо, працювали в адміністрації перекладачами, помічниками тощо. І це було демонстрацією того, що чекає на тих, хто співпрацював чи лояльно ставився до німців. У Харкові, коли Червона армія взяла місто, розстріляли 4 тис. людей, і це породило величезну хвилю біженців, зокрема у Київ. Коли ці біженці туди прибували, з Києва почали тікати люди, бо в Києві 20 тис. населення працювали в органах міської і районних управ, а це 8% населення, це величезний відсоток людей, яким від Червоної армії, що поверталася, крім кулі, не доводилося нічого чекати. Тому очевидно, що значна частина людей, які були в окупації, приходили до своїх знайомих чи родичів і просили записати в партизани.

Олександр Вовк: Багато з них були оточенці.

Іван Патриляк: Так, величезна кількість оточенців, які позалишались, а потім розповідали, що вони партизанили. Тобто є маса свідчень, що люди насправді нічого не робили, а перед приходом Червоної армії вбили якогось поліцейського, забрали зброю і вийшли назустріч їй як партизани. Навіть були випадки, коли людям давали звання Героя Радянського Союзу, а потім після розслідування в 50–60-х рр. забирали ці ордени. Були цілі дуті з'єднання, тобто ті, яких насправді не існувало.

Віктор Король: Наприклад, в загоні О. Кривця було 7–8 людей, а він писав, що командир механізованого з'єднання, і Героя отримав.

Іван Патриляк: Тобто таких «дутих» речей дуже багато. Судячи зі щоденників радянських партизанів, наприклад Попудренка, Руднева, цей рух був дуже специфічний. Якби він не підтримувався з-за лінії фронту живою силою, технікою, зброєю, продовольством, якби не проводилося насильної мобілізації в українських селах на Поліссі, то, очевидно, цей рух не мав би ніякого серйозного впливу. Він і так його не мав, бо, за німецькими даними, радянські партизани тільки на 5% зменшили постачання східного фронту через ліквідації поїздів і т. ін., тобто ця рейкова війна була малоефективною, на відміну від того, що приписували собі у звітах—про цілі ешелони. Тут дуже типовим може бути щоденник Попудренка. Зокрема, у ньому записано: сьогодні прийшло 5 людей, а він давав радіотелеграму в Москву, що в загін приходить 50 людей кожного дня. Виходить, за рік у нього мало б бути вже півтори дивізії. Отже, радянський партизанський рух, по-перше, не був класичним партизанським рухом, по-друге, не мав підтримки абсолютної більшості укра-

їнського населення, а сплеск чисельності радянського партизанського руху на прикінцевому етапі окупації Радянської України свідчить про кон'юнктурність значної частини населення і бажання врятуватися від майбутніх репресій з боку радянської влади, яка поверталася, такими от ерзац-подвигами—позаписувались, мовляв, ми партизанили. Навіть ці партизанські з'єднання до початку 1943 р., які стабільно постачалися з Москви і перебували на Поліссі, також особливої бойової активності не проявляли. Зокрема, в кінці 1942 р. керівників партизанського руху зібрали в Москві і після критики з Москви вони отримали завдання на глибокі рейди, на підриви ешелонів тощо. А до того, як, наприклад, писав Попудренко, «треба визнати правду, що ми тут сидимо, нічого не робимо, і якби не треба було їсти, то ми б і поліції не зачепили», а так треба було з'являтися в селі, щоб здобути харчі.

З іншого боку, на протилежних шальках терезів ми маємо самостійницький рух. І німецькі, і радянські донесення за 1941 р. свідчать, що український самостійницький рух намагався залучити якнайбільшу кількість людей у Східній і Центральній Україні. Люди дуже часто залишалися до нього байдужими, бо їм потрібно було якимось вижити, але їхня активність, зокрема оунівська, була досить велика, особливо серед молоді і вчителів, про що свідчать німецькі розвіддонесення за травень 1942 р. в Генеральному Окрузі Миколаїв. Треба мати на увазі, що ОУН мала дуже потужну мережу в Західній Україні і коли включилася в боротьбу з німцями, населення активно її підтримало, хоча це також не варто абсолютизувати, бо не всі прихильно ставилися до ОУН. На Волині, наприклад, була частина прихильників комуністичного руху ще за польських часів, були випадки, коли і німцям видавали цих повстанських підпільників, а після повернення радянської влади—радянській владі. Але якщо говорити про ступінь підтримки, то самостійницький рух у Західній Україні мав у десятки разів вищий ступінь підтримки, ніж радянський партизанський рух на всій території України, а в Західній Україні він узагалі не мав ніякої підтримки. Якби не було польських сіл, то вони б не змогли і пересуватися по території Західної України, і це зазначається у Старінова, Наумова. Тому треба прагнути об'єктивного бачення всіх цих процесів, бо на завершальному етапі війни радянська влада почала формувати викривлене бачення цієї війни, в тому числі і руху Опору, почали зводити пантеони партизанам уже з кінця 1943 р. Це відомий факт. Людям нав'язали фальшивий образ, у який вони справді повірили і говорити правду боялися. Це треба детально вивчати, бо одна справа—це радянські рейдуючі з'єднання, яких підживлювали з-за лінії фронту, а інша справа—що цифри кількості партизанів були дуже перебільшені.

Виктор Король: Значна частина радянського партизанського руху—це певною мірою міф радянської пропаганди і, головне, що цей міф посилювався кожного року після закінчення війни. У нас при Верховній Раді є ветеранський комітет, його очолює Коньков, який відає оцінкою партизанського руху і всюди публічно виступає. Так-от, за його словами, партизани—це характерне явище війни, і за його підрахунками виходить, що вони знищили стільки ешелонів, скільки не нараховував весь вагонний парк Європи. Він повсюди виступає з цими даними, тоді як вони вже давно спростовані наукою. Сам Сталін поверхово ставився до партизанського руху, він вважав його несерйозним, не дозволяв централізованого забезпечення партизанів, мотивуючи це тим, що воно викличе безтурботність у загонах, і навіть наказував спалювати ліси, а як воювати без лісів? Стосовно ж забезпечення, то війська отримали 31 тис. тонн вибухівки, а партизани—лише 1,5 тис. тонн. Українські партизани отримали з червня 1942 р. до лютого 1944 р. лише 22 тис. одиниць стрілецької зброї. Один міномет припадав на 500 партизанів, гармата—на 5 тис. У Білорусії ця справа була активнішою і, відповідно, забезпечення було більшим. В українському радянському партизанському русі відчувається різнобій хоча б у тому плані, що напередодні війни фактично було винищено всю базу для майбутнього партизанського руху: понад 50 тис. майбутніх диверсантів, зв'язківців, радіозв'язківців, котрих підготували ще у військах Київського Округу, яким до кінця травня 1937 р. командував Якір. Але після його розстрілу втратили й тих людей, яких він готував, бо вважали їх диверсантами проти радянської влади. І коли почалася війна, все довелось починати з чистого аркуша. У тил ворога закинули 3,5 тис. партизанських загонів і груп, а на травень 1942 р. мали дані про 22 загони, хоча Хрущов у своїх зведеннях інформував Москву, що в Україні це масове явище.

Ще один момент—ставлення до партизанського руху і його дослідження. Річ у тім, що тут дуже багато фальсифікацій. Я особисто знаю Героя Радянського Союзу Брайка Петра Єлисейовича. Він мені розповідав про маловідомі сторінки радянського партизанського руху, зокрема про долю Вершигори, якого було задушено в 1963 р. в с. Северинівці (Молдавія) за те, що намагався встановити правду про Рудневу. Руднев був поодиноким постаттю з числа тих, хто справді намагався організувати партизанський рух. Брайко розповідав, як його ліквідували. А з іншого боку, є багато лжегероїв типу Кривця Олександра Єлисейовича, на честь якого навіть музей створили в Новій Басані (Чернігівщина), а виявилось, що він не командир механізованого з'єднання, а керував загоном з 7–8 осіб, фактично нічого не робив, бо пили, гуляли, а коли почали підходити наші війська, то вбили кількох поліцаїв, кількох німців, а

себе подавали героями—міф створили величезний. Дуже багато шкоди завдали радянському партизанському рухові зрадники із числа компартійних органів—секретар райкому партії Кучеренко, Арістархова та ін. Доходило до того, що коли наші підпільники в Києві чи в інших містах намагалися вийти на вулицю і десь зустрівся, то водили цих партійних працівників, які виказували німцям, хто є хто. Багато партійних працівників пішли працювати в гестапо, про що розповідав, зокрема, Кук.

Далі, говорячи про Хитриченка Івана Олександровича, треба наголосити на його ролі під час визволення Києва. Він командував партизанським загonom у з'єднанні Ковпака. На кінець жовтня 1943 р. там налічувалося 2602 особи. Саме вони допомогли переправити через Дніпро багато наших солдатів і полеглиши взяття Києва. Цей аспект у нас не висвітлений. Про Хитриченка я закінчу тим, що в 1943 р. його викликав Берія і сказав, щоб той підписав донос на Ковпака. Він відмовився це зробити і отримав 10 років ув'язнення. І його з'єднання, яке називалося «імені Хрущова», зникло з нашої партизанської історіографії.

Тепер щодо тактики партизанів—знищення відомих німців. Окупанти наперед вивішували списки тих, кого вони розстріляють, якщо буде замах на того чи іншого німця. І це знали радянські партизани і йшли на це, не думаючи, чим це загрожує місцевому населенню. Крім того, був різнобій у радянському партизанському русі. Наприклад, загони НКВС підірвали Дніпрогес 17 серпня 1941 р., що було складовою частиною підпільної роботи. Німці ж зайняли цю територію лише 2 жовтня 1941 р., у результаті хвиля вибуху знищила близько 20 тис. солдатів і невідомо скільки мирного населення. Отакі були акти без попередження мирного населення. Я вже не кажу про діяльність нашого підпілля по лінії НКВС, мінування наших унікальних пам'яток: Успенського собору, який «списали» на німців, хоча ті встигли вивезти всі скарби собору, Оперного театру, Софії Київської тощо.

Загалом нам слід встановити, скільки ж насправді радянські партизани знищили німців, їхніх союзників, щоб це була не міфологія, а правда. У нас спотворене уявлення про цю сторінку війни.

Стосовно ОУН—УПА ми повинні пам'ятати, що, за даними НКВС, у боротьбі з УПА було проведено 26 685 операцій, убито 98 846 повстанців, захоплено 104 990. З радянського боку загинуло майже 10 тис., поранено 1343. Ця сторінка нашої історії також спотворюється. ОУН—УПА підтримувало близько 7 млн. населення в Західній Україні, тому не можна так примітивно з боку радянської історіографії підходити до оцінки цього руху. Ми повинні не забувати про те, що радянський партизанський рух ніякої підтримки в Західній Україні не мав. Треба встановити імена тих людей, які нищили населення Західної України, бо за цифрами, які я

назвав, стоять невинні люди, бо записували до цього руху і мирних жителів за те, що дав якусь буханку хліба чи подібне. Сталін стосовно повстанського руху в Західній Україні у кінці 40-х рр. застосував тактику, якої дотримувався Гітлер у кінці війни—тактику «випаленої землі». Підганялися взвод чи рота катюш, танками оточувалось те село, де, може, хтось десь щось трохи допоміг, і випалювалося те село катюшами. Це маловідома сторінка. Тому Бандера і прийняв рішення з армією іти на Захід, у всякому разі це була одна з причин.

Владислав Гриневич: Я хочу повернутись до суті попередніх питань. І почати треба з термінів. Тут криється багато проблем. От говорять про рух Опору, а кого до нього відносимо? Чи це лише радянські партизани, чи українські повстанці, чи поляки в Західній Україні, бо вони також билися з німцями, а їхнє підпілля активно діяло. Складність полягає і в тому, що рух Опору діяв в Україні і проти Гітлера, і проти Сталіна, до того ж існували етнічні і політичні конфлікти серед різних збройних формувань. Це почалося ще в 1939–1941 рр., коли НКВС розпочав боротьбу з українським, польським і єврейським підпіллям.

Ігор Юхновський: Зі всіма трьома?

Владислав Гриневич: Зі всіма трьома. Серед жертв сталінських репресій у 1941 році було чимало євреїв. Приміром, у Дрогобичі після відходу Червоної армії серед жертв НКВС налічувалося до 10% євреїв—сіоністів, бундівців та ін. Вони разом з українцями і поляками були вбиті у буцегарнях міста. Отже, коли ми говоримо про терміни, то має бути певна домовленість—кого називати партизанами, кого повстанцями тощо. У книзі дослідника О. Гогуна радянських партизанів названо «сталінськими командос», щоб підкреслити їхню диверсійну та терористичну діяльність. Коли ми згадаємо Вітчизняну війну 1812 року і тих російських партизанів, то вони здебільшого були професійними військовими (приміром, загони Д. Давидова). Отже, класичний партизанський рух—це військові загони, які засилаються в тил і діють на окупованій території з диверсійно-розвідувальною метою. Вони співдіють з армією і частково залучають місцеве населення до своєї діяльності. Це є класичний партизанський рух. Повстанці—це ті, хто діє проти влади, проти уряду з метою їхнього повалення. Скажімо, українські повстанці, які діють проти окупаційних режимів—гітлерівського і сталінського,—це повстанський рух. Його важко назвати партизанським, бо у них не було «Большой землі», постачання і потужної підтримки. Вони робили все власними зусиллями на своїй території, за рахунок симпатиків із місцевого населення.

Коли ми говоримо конкретно про людей, які діяли у цих загонах, ми маємо розуміти їхню мотивацію. Відомо, що в 1941 р. радянських пар-

тизанів серед місцевого населення практично не було. Українці чекали, коли зміниться влада, придуть німці, звільнять від Сталіна, роздадуть землю. Селяни думали, що вони будуть працювати, вирощувати хліб, бо німцям хліб також потрібен, життя якось налагодиться. Але після того, як восени 1941 р. в Україні з'явився Е. Кох зі своєю цивільною адміністрацією, було встановлено жорстокий колоніальний режим. Почалося викачування хліба, репресії, голокост, і це людей налаштувало антинімецьки. Наприкінці 1942—на початку 1943 рр., після Сталінградської битви, коли стало зрозумілим, що німці тут не затримаються, зростає притік до радянських партизанів з місцевого населення. Партизанський рух стає більш активним і все більше докучає німцям.

Ігор Юхновський: Бо німці вже програють війну.

Владислав Гриневич: Так. Але навіть і в цей час у Ковпака і Федорова українці становили не більше 50%. В соціальному плані відсоток селян також був меншим за їхню загальну кількість серед населення. Селяни становили дві третини українського населення, а в загонах їх було понад 50%. Чому ж українці йшли в партизани? Передусім через жорстоку німецьку окупаційну політику і почасти через боязнь помсти з боку сталінського режиму, що повертався.

Де кілька слів стосовно Еріха Коха. Це таємниця, яку ще не розкрили. Уявіть собі, на Нюрнберзькому процесі, на якому стратили найбільших нацистських злочинців, Еріх Кох не був присутній через хворобу. Він помер своєю смертю у 1986 р. у польській в'язниці. Виникає питання: а чому цього ката так довго тримали—через гуманізм? Є версія, що він мав стосунки з радянськими спецслужбами і використовувався з метою знищення українського повстанського руху. Тому його сталінська влада і не стратила.

Отже, підведемо підсумки. Перше: ми маємо чітко визначитися в термінах, які стосуються партизанського руху, визвольного руху, руху Опору, гаррилас, командос тощо. Друге: ми маємо імплантувати до української історії, наративу окупації всі рухи, які існували в Україні.

До речі, якщо ми згадали про національні рухи, наприклад єврейський сіоністський рух, то тут є певні аналогії з Україною. Один із перших прем'єр-міністрів Ізраїлю Бегін у цей період був бойовиком, здійснював терористичну діяльність проти британських військ у Палестині і, фактично, був військовим злочинцем з точки зору британського підмандатного режиму. Власне кажучи, у цьому розумінні радикальні сіоністи виступали об'єктивно проти антигітлерівської коаліції, адже вони боролися проти британців. Українські повстанці також боролися зі сталінським режимом—членом антигітлерівської коаліції, виходячи із власних завдань.

На відміну від українських повстанців, які воювали за самостійну Україну, радянські партизани виступали як складова частина Червоної армії. Крім розвідувальних і диверсійних завдань, їхнім завданням також було утримувати шляхом терору місцеве населення від співпраці з ворогом.

Леся Онишко: Ще була радянська пропаганда, казали, що коли повернеться радянська влада, то відмінять колгоспи, дадуть землю, тобто впливали на ментальність населення України.

Владислав Гриневич: Без сумніву. Отже, питання державного статусу України і ступеня лояльності її населення, який з цього випливає, взаємопов'язані. Тому ми бачимо, чому в Західній Україні була така кількість партизанів і так активно вони діяли: не маючи підтримки з Великої землі, створили власну організацію, сповідували власні ідеї. До радянських партизанів українці не йшли, а пішли тільки в 1943 р. ситуативно, і більшість у цих загонах, якими керувала Москва, українці не становили. Цей міф був роздутий радянською пропагандою як міф інтеграції України в мегаміф Великої Вітчизняної війни і всенародної боротьби на окупованих територіях.

Ігор Юхновський: Тобто радянські партизани на початку війни—це були диверсанти?

Владислав Гриневич: Значною мірою так. У партизани місцеве населення не йшло, більше того, воно видавало партизанів. Партизанам потрібна була їжа, і вони приходили в села, а сільське населення їх видавало, кликало німців на захист. Коли ми говоримо про російський район, який був вільний від радянських партизанів, то, власне, на Смоленщині російські селяни зробили собі район, вільний від радянських партизанів, німці дали їм зброю, і вони самі не пускали радянських партизанів у цей район. Якщо ми з'ясуємо ці три проблеми—термінології, державності і лояльності, то чіткішою і зрозумілішою стане специфіка рухів Опору.

Олександр Вовк: Оскільки я представляю офіційну установу—Секретаріат Президента, я хотів би наголосити стосовно необґрунтованого використання терміну «самостійницький рух». Це, очевидно, стосується практики використання терміну «національно-визвольний рух». Є декілька нормативних документів, а Український інститут національної пам'яті—це державна установа, яка повинна ними користуватися. Йдеться про Укази Президента України В. Ющенка, у яких введено в державний обіг термінологію українського визвольного руху і його періодизацію, зокрема український визвольний рух 20–50-х рр. ХХ ст. У цьому ж Указі від жовтня 2006 р. визначено і кілька організацій, які є складовими українського визвольного руху—Українська військова організація, ОУН, УПА і УГВР.

Ігор Юхновський: Вони і в законі прописані.

Олександр Вовк: Так, це був законопроект. Я кажу про ті укази, які діють. Ми можемо дискусійно говорити про самостійницький рух, але буде правильніше назвати його українським визвольним рухом. УІНП—це державна установа, яка займається і пропагандою, тому треба користуватися офіційними визначеннями. Я вже не кажу про те, що цей термін є просто невідривним від цього руху, рух сам себе таким визнавав, за ідеями він був українським, а за змістом—визвольним. Тобто він не був рухом Опору, а визвольним рухом. Якщо брати з точки зору політології, то рух Опору на порядок нижче, це щось на зразок боротьби за зміну форми правління, а визвольний рух—це боротьба за визволення нації і здобуття її незалежності, це вже вища форма. Визвольний рух також має ще вищу форму—національно-визвольний, це коли він вже має якусь державну форму, тобто проводить боротьбу на чолі з загальнонаціональними інституціями. Наприклад, карпатська державність—це вже національно-визвольний рух, а її Карпатська Січ—це національно-визвольний рух і боротьба проти окупантів. Це за формою.

Український визвольний рух має свою тяглість. Якщо брати до уваги біографії, зокрема останнього Головнокомандувача УПА Василя Кука, то він пройшов усі ці 4 організації (УВО, ОУН, УПА, УГВР) і був їх членом. Чому слово «рух»? Рух—це не одна організація, це люди, які залучені до одного процесу, сповідують одну ідею та спільно борються. Саме слово «рух» дає можливість не забути про тих людей, які не були безпосередніми учасниками подій, але сприяли їм. Наприклад, звичайні селяни, які дали випити молока чи показали дорогу комусь кудись, були репресовані за це окупаційною владою, відсиділи у таборах. Отже, за те, що вони сприяли якоюсь мірою визвольному руху, і стали його учасниками.

Тепер щодо радянських партизанів. Тут весь час йшлося про радянський партизанський рух. Вважаю, що варто застосувати формулу рух Опору, але це тільки з політичних мотивів. За ідейністю він був радянським, а за змістом—партизанським. Їх закидали як спецгрупи в Західну Україну, зокрема на Полісся. Це були розвідгрупи ГРУ і НКВС, а коли вони прийшли в цей регіон, осіли в лісах, до них приєдналися цілі групи євреїв, яких переслідували нацисти. Таким чином група з 50 осіб обростала місцевим населенням з 300–500 осіб, яке просто намагалося вижити в цих умовах, і таким чином ці цифри розростались. Оскільки частина населення брала в цьому участь з різних мотивів, то можна вживати слово «рух». Отже, необхідно вживати терміни «радянський партизанський рух» і «український визвольний рух».

Владислав Гриневич: Я хочу дещо уточнити. Коли ми говоримо про самостійницький рух на окупованих територіях, то ті польські загони

Армії Крайової, які воювали за те, щоб ця територія увійшла до складу Польщі, підпадають під поняття самостійницьких. Ще стосовно термінів. Під час мого захисту були претензії до терміну «національно-визвольний рух» в авторефераті. Мені дорікали за те, що я використовую ненауковий емоційний термін.

Олександр Ішук: Я хотів би зупинитися на тому, як вивчають питання, що винесені сьогодні на «круглий стіл», у Галузевому державному архіві СБУ. Взагалі, як мені здається, дослідники виходять із таких позицій.

По-перше, коли досліджується якесь явище, як-от рух Опору чи Самостійницький рух, обов'язково досліджуються біографії керівників. У нас із цим є багато нез'ясованих питань. Маловідомі навіть такі персоналії, як Тарас Бульба-Боровець, про нього явно не вистачає досліджень. Опрацьовані ще не всі біографії керівників УПА, і ми постійно стикаємося з тим, що не маємо про них достовірних даних. Те саме можна сказати про керівників і німецького окупаційного режиму, і радянських партизанських загонів. Тобто у нас є потреба активізувати вивчення персоналій. Це один напрям.

По-друге, іноземний досвід показує, що закордонні вчені дуже велику увагу приділяють вивченню явищ. У даному контексті, в справі вивчення подій Другої світової війни, слід відзначити, що ГДА СБУ співпрацює з німецькою організацією «Саксонські меморіали». Ця організація вивчає долю військовополонених. До Києва неодноразово приїжджали представники цієї організації, мені було дуже цікаво з ними поспілкуватися. Вони у своїх дослідженнях відштовхуються не від якихось старих ідеологічних німецьких чи радянських праць, а від конкретно виявлених документів. Коли в дискусії з ними мова зайшла про оточення Києва у вересні 1941 р., вони запитали: які матеріали є у ваших архівах і на яку цифру військовополонених ви посилаєтесь: чи це було півмільйона, чи кілька десятків тисяч? І як ви працюєте, коли немає конкретних даних, які можуть підтвердити ваші припущення. Вони зараз намагаються зібрати ці дані. Для цього співпрацюють з архівом СБУ, ЦДАВОВУ, збирають інформацію в архівах Росії (Санкт-Петербурга, Москви й інших областей), в усіх колишніх радянських республіках, а також у Польщі, Словаччині, Чехії тощо. В результаті, коли вони цю інформацію збирають, у них виходить досить чітка картина, яка базується на документах.

Так само діють поляки, зокрема Польський інститут національної пам'яті. У них укладені угоди з російським архівом ФСБ, з архівом СБУ, з іншими архівними установами, і вони поступово стягують до себе всі документи про діяльність польського підпілля, готують видання, аналізують статистику: скільки в польських організаціях було людей, чим

конкретно вони займалися. Така методологія збору матеріалів дає змогу уникнути міфології. Відповідно щодо діяльності з вивчення українського визвольного руху, ми стикаємося з тими самими проблемами. На сьогодні більш-менш відома структура українського визвольного руху—як УПА, так і ОУН, але коли йдеться про середні і нижчі ланки підпілля, то ми стикаємося з хронічною нестачею інформації. Наприклад, невідомо, скільки було людей у районних проводах.

Є питання, пов'язані з радянською статистикою. Наприклад, щодо цифр, які були тут озвучені, про кількість українських підпільників, загиблих у боротьбі з радянською владою, за нашими документами—це 153 тис. повстанців. Їх самі ж чекісти визнавали неточними, бо є дуже багато перебільшень. Чекісти намагалися збільшувати статистику, щоб показати себе з кращого боку, крім того, іноді перетинались інтереси МГБ і МВД, міліція писала свою статистику, НКГБ—МГБ—свою, і сперечались, хто більше дасть. Тому до підготовки узагальнюючих матеріалів з проблематики сьогоднішнього «круглого столу» слід підходити максимально виважено.

Вважаю, що важливу роль має відіграти Указ Президента України № 37 від 23.01. 2009 р. про розсекречення і оприлюднення документів, які стосуються українського визвольного руху, зібрання докупи всієї фактичної бази матеріалу, щоб як дослідники, так і населення побачили, що це були за люди і чим вони займалися.

Та ж сама проблема і з радянськими партизанами. Ця тема дуже міфологізована, про неї чимало писали в радянський час, однак і досі бракує об'єктивних досліджень, побудованих на раніше засекречених документальних джерелах. Комуністична влада ретельно ховала в архівах свої секрети, і нам ще пощастило, що в радянський період не всі документи були знищені. Хоча спроби здійснити знищення найцікавіших матеріалів були. Для прикладу, в архіві СБУ і зараз зберігаються справи на тих людей, які видавали себе за радянських партизанів, а насправді ними не були. Причому інколи ці справи містять 10–15 томів матеріалів, там зібрані лже-матеріали, які були підготовлені самими ж фіктивними партизанами, а згодом ці фальсифікації виявили слідчі органів НКГБ—МГБ—КГБ.

Ігор Юхновський: Вони названі лжематеріалами?

Олександр Ішук: Так. Уже потім радянські слідчі виявили, що люди, які видавали себе за партизанів, насправді зовсім не були ними. Вони спеціально замаскувалися, щоб уникнути репресій (спочатку німецьких, а потім і радянських), ретельно подбали про те, щоб комуністам не було видно їх бездіяльності. Вони, можливо у 1941 р., після приходу німців в Україну, навіть отримували доручення, щоб вести антифашистську боротьбу, але реально нічого не робили.

Для прикладу, в одній із кримінальних справ, яка зберігається в архіві Управління СБУ в Луганській області, зібрано інформацію про одного з комуністів, який організував лжепартизанський загін, нічого не робив і лише в 1943 р. почав імітувати якусь діяльність. Коли співробітники НКВД провели розслідування в Луганську за наслідками цієї діяльності, виявилось, що люди самі писали довідки про свою антифашистську боротьбу, а реальних дій не було. Виявлені чекістами свідки не підтвердили, що ця організація щось робила.

Думаю, це був непоодинокий випадок.

Через це є проблема збору фактичних матеріалів і їх систематизації, вироблення єдиної бази, щоб можна було раз і назавжди визначитись із цифрами про діяльність антифашистського підпілля, структурою організацій, які брали участь у боротьбі з німецькою і радянською владою, щоб не плутатись, не перебільшувати ці рухи. Дуже прикро, якщо ми будемо перебільшувати, як це було прийнято в радянський час, розмах діяльності партизанських рухів, адже реально вони такими не були. Правильно сказав один із доповідачів, що багато людей, особливо сільських, займали позицію «моя хата скраю», і це чітко підтверджується архівними матеріалами. Люди просто не хотіли йти в радянські партизанські загони. Так само чимало поляків не хотіли йти в Армію Крайову, українці не завжди хотіли йти в ОУН або УПА, просто дотримувалися політики перечекування. І це слід враховувати.

Ігор Юхновський: Це просто були нормальні люди.

Олександр Іщук: Так, особливо ті, що мали родини з дітьми.

Людмила Герасименко: Коротко стосовно діяльності партизанів і їхніх справжніх результатів. У 1920–30-ті роки в західних районах СРСР, у тому числі в Україні, були підготовлені бази для ведення партизанської війни на території СРСР у випадку зайняття її противником, а також необхідні кадри для масштабної позафронтової боротьби—не лише диверсанти, а й організатори партизанських загонів. Але в 1937–1939 рр. більшість із них було репресовано чи «перепрофільовано», а партизанські бази знищено чи переобладнано для інших потреб. Це було пов'язано з тим фактом, що протягом 1928–1938 рр. в СРСР були проведені три базових заходи сталінського соціального будівництва: колективізація, індустріалізація і «велика чистка». Зокрема, індустріалізація, яка виразилася у створенні найбільшого у світі військово-промислового комплексу, сприяла насиченню Червоної армії великою кількістю сучасного озброєння. Тому в радянській військовій думці і стратегічному плануванні переважала теорія ведення війни «малою кров'ю на чужій території», підкріплена матеріальною базою. Партизанської боротьби на землях України і Білорусії не передбачалося, і основу для майбутнього партизанського руху ліквідували за непотрібністю. Тому спроби

радянської влади організувати партизанський рух у тилу ворога в умовах катастрофічного початку війни, хаосу, розладу були невдалими. Це мало низку суттєвих наслідків, зокрема організаційні труднощі.

Річ у тім, що позафронтовою бойовою і диверсійною діяльністю в СРСР протягом усієї війни займалися три структури—НКВС, КП(б)У і РСЧА. Протягом першого періоду війни між партійними, армійськими структурами і органами держбезпеки велася напружена міжвідомча боротьба за контроль над керівництвом партизанським рухом, що супроводжувалася гострою взаємною критикою представників різних відомств. Врешті-решт, на середину 1942 р. партійна номенклатура «переграла» чекістів і частково військових у боротьбі за вплив на партизанський рух. 30 травня 1942 р. створено Центральний штаб партизанського руху, а 20 червня 1942 р.—Український штаб партизанського руху—структури, які працювали за участю і під безпосереднім контролем партійних організацій. Усі партизанські загони, які до цього були підвладні НКВС УРСР, перейшли в руки УШПД.

У 1941–1942 рр. партизанський рух як явище існував у двох областях тодішньої УРСР: Сумській і Чернігівській, тобто в північно-східній частині країни. Більша частина партизанів України проводила в 1941–1943 рр. значний час на прикордонних територіях РРФСР і БРСР.

Стосовно звітності про діяльність партизанів зазначу, що в істориків немає можливості підрахувати, скільки ж німців, їхніх союзників і помічників насправді загинуло в результаті боротьби червоних партизанів і наскільки ті чи інші «народні месники» перебільшували у своїх звітах ефективність власних дій. А оскільки діяльністю партизанів, як зазначалося вище, займалися три структури, то кожна з цих організацій мала свою статистику і свою власну звітність. Цифри у партизанських звітах убитих військовослужбовців і поліцейських були завищені, причому число вбитих німців було завжди більшим, ніж тих, хто співпрацював з німцями, і це мало своє пояснення. По-перше, Центр вимагав від партизанів перш за все знищення окупантів, а не поліцаїв із числа радянських людей, тому своєю брехнею партизани догоджали начальству. Крім того, роздути цифри про втрати німців було легше, ніж про втрати місцевої поліції, тому що та була інфільтрована радянською агентурою, яка далеко не завжди була пов'язана з партизанами. Перебільшували червоні і чисельність окупантів, знищених під час бойових зіткнень чи в результаті нападів. Втім, і для німецької сторони було характерним перебільшення кількості знищених партизанів як за рахунок занесення в «партизани» вбитих карателями мирних жителів, так і за рахунок простих приписувань. Відомо, що штаби партизанського руху не приділяли великої уваги звітності і «покривали» партизанів, які неймовірно роздували свої успіхи для того, щоб продемонструвати власні досягнення у справі організації

позафронтової боротьби перед вищими органами. До того ж, партизани діяли в умовах, коли результати їхньої діяльності керівництву перевірити було вкрай важко, а то і взагалі неможливо. Єдині дані партизанів, які перевіряли,—це дані про кількість підірваних залізничних ешелонів, тому зведення УШПД про результати диверсійної діяльності на комунікаціях певною мірою відображали реальну картину дезорганізації переміщення противника. Хоча, як бачимо, і ці дані не є точними.

Слід сказати, що на невдачах комуністичного партизанського руху в перший рік війни позначилася і наявність антирадянських настроїв, які недооцінювало керівництво червоних партизанів. У західних областях України в 1941–1942 рр. антикомуністичні погляди серед місцевих жителів були нормою, в центральних і східних регіонах—поширеними, хоча загалом стриманими. На рубежі 1942–1943 рр. перемога під Сталінградом і політика терору та пограбування з боку окупаційної влади спричинилася до перелому в настроях населення у більшій частині країни, що також сприяло активізації діяльності червоних партизанів.

Щодо стосунків радянських партизанів з ОУН–УПА зазначимо, що таке явище, як міжпартизанська війна, було характерним не лише для України. Наприклад, польська націоналістична Армія Крайова в 1943–1944 рр. вела, окрім боротьби з окупантами, ще й антипартизанські війни. У Західній Україні Армія Крайова була в союзі з червоними партизанами і воювала проти УПА. В Західній Білорусі в цей же період точилася боротьба Армії Крайової з радянськими партизанами. Зіткнення червоних партизанів з УПА було цілком логічним, оскільки українські націоналісти вважали своїм головним ворогом не Третій Рейх, а Радянський Союз, який вони з початку 1943 р. вважали більш сильним і небезпечним противником. Ще в 1942 р. на Волині підпільники-націоналісти намагалися знищити невеликі радянські розвідувальні і розвідувально-диверсійні групи, підпорядковані Розвідуправлінню Генштабу Червоної армії, перед якими стояли переважно розвідувальні завдання. Вони не вступали у боротьбу і навіть вели переговори з представниками ОУН, а також УПА Тараса Бульби-Боровця. Нерідко контакти були успішними—сторони досягали угоди про нейтралітет. Ситуація змінилася навесні 1943 р., коли на Волинь і Полісся були передислоковані з'єднання УШПД. Вони були багаточисельні, добре озброєні і відчували свою силу, яка на той час була більшою, ніж у ОУН(б) чи УПА Т. Бульби-Боровця.

Основним завданням радянських партизанів УШПР в 1943–1944 рр. були диверсійні дії на залізницях. До цього вкрай хворобливо ставилися націоналісти, оскільки окупанти у відповідь на диверсійну активність партизанів не тільки розстрілювали заручників у в'язницях, у тому числі і бандерівців, а й проводили каральні акції проти населення

українських сіл, на яке спиралася в своїй діяльності ОУН–УПА. Тому в 1943–1944 рр. знищення радянських диверсійних груп загонами націоналістів стало нормою. Слід також сказати, що і перед радянськими загонами, і перед загонами націоналістів стояли пропагандистські завдання—одні пропагували ідеї комунізму, а інші—ідеї незалежності України. Поступово такий ідеологічний конфлікт переріс у бойові дії. Після повернення радянської влади ця міжпартизанська боротьба в основному завершилася.

Ростислав Пилявець: Плануючи проведення нашого «круглого столу», формулюючи його тему й питання, ми мали на меті зібрати провідних вітчизняних фахівців з історії України періоду Другої світової війни і, зокрема, з обговорюваної проблематики, які репрезентували б різні і навіть протилежні погляди з питань, що винесені для обговорення. На жаль, багато запрошених, незважаючи на попередньо надану згоду взяти участь у сьогоднішньому «круглому столі», з різних причин не змогли сьогодні бути присутніми. Це, зокрема, Лисенко Олександр Євгенович, Кучер Володимир Іванович, Сергійчук Володимир Іванович, Чайковський Анатолій Степанович, Веденєєв Дмитро Валерійович та ін. Ми сподівалися провести змістовну і, можливо, гостру дискусію, яка виявила б найбільш проблемні питання щодо явищ, які ми сьогодні розглядаємо. Але і за цих умов ми дійшли важливих і вкрай необхідних висновків, які необхідні нам для формулювання концептуальних засад національної пам'яті українського народу про Другу світову війну.

Я повністю погоджуюсь з Іваном Патриляком і Владиславом Гриневичем щодо необхідності більш чіткого розуміння сутності і змісту таких явищ, як повстанство і партизанство. Як військовий офіцер і науковець, який вивчав ці питання, маю акцентувати на тому, що треба розмежувати ці явища та чітко розуміти природу повстанства і партизанства. Партизанство—це збройний рух на окупованій ворогом території, який керується тією стороною конфлікту, територію якої окупував противник. Партизанами цілком можуть вважатися: особовий склад оточених частин і з'єднань, що діють проти ворога; заслані в тил групи з диверсійними та іншими завданнями, які тривалий час діють на території, окупованій противником; місцеве населення, яке взяло в руки зброю і виступило проти ворога, але обов'язково на боці сторони, частину території якої окуповано. Партизанський рух може виникати і стихійно, але поступово він стає керованим. У міжнародному військовому праві («право війни») є поняття «комбатанти»—це, на відміну від цивільного населення, учасники воєнних дій і збройної боротьби. Партизани, як і військовослужбовці армій, втягнутих у воєнний конфлікт, юридично визнаються комбатантами.

Але ми не можемо говорити, що українські повстанці були партизанами. Повстанство—це сила, яка повстала проти влади, метою якої є повалення існуючого режиму чи хоча б досягнення або ж утримання своєї автономії. Це, без сумніву, збройний опір, він може мати різні ознаки, зокрема національні, антиколоніальні тощо, але це явище відмінне від партизанства. УПА повністю відповідає своїй назві, вона по суті була повстанською силою, самооборонною за своїм змістом. Вона не підпорядковувалася ні німецькому, ні радянському керівництву і відстоювала українські національні цілі. На різних етапах війни вона воювала за здобуття незалежності з обома сторонами війни. Разом із тим, наголошуючи на відмінності партизанства і повстанства, слід зазначити, що зовсім інша справа, коли ми ведемо мову про способи дій. Не існує поняття «повстанські способи дій», проте широковідомий термін «партизанські способи дій». Способи дій і партизанів, і повстанців багато в чому є однаковими або схожими, а тому для їх характеристики використовується поняття «партизанські способи дій».

Стосовно ж того, що радянський партизанський рух в Україні 1941–1944 років у такому розумінні, як його подавали в Радянському Союзі,—це міф, із цим можна погодитися. Не був цей рух на території України таким масштабним, як його змальовувала радянська пропаганда, і не так палко підтримувало його українське населення, як це описано в радянській історіографії. Навіть якщо підійти до цього питання лише з погляду кількісних оцінок, то виявиться, що цифри, які подавалися, були дутими. Між іншим підкреслюю, що території дій радянських партизанів і УПА часто перетиналися, зокрема на Поліссі, і стосунки між ними були складними, часом—ворожими.

Ще про один важливий момент—щодо ставлення населення до окупантів і того, як воно змінювалося. Наведу короткий вірш, який був відомий і певною мірою розповсюджений серед частини окупованого населення Києва восени 1941 року і який, на мою думку, дуже виразно відображає очікування українців щодо німецької окупаційної влади (російською мовою): «Немцы пришли—гут. Евреям капут. Цыганам тоже. Украинцам—позже». Тобто українці усвідомлювали, що за євреями та циганами дійде і їхня черга. Усвідомлювали і те, що німці не мають жодних намірів відстоювати інтереси українців і, тим більше, створювати українську незалежну державу. Тобто нічого доброго від нової влади українці, передусім центральної і східної України, не очікували.

Підсумовуючи, я хотів би наголосити на тому, що ми повинні чітко зрозуміти, чому українці в різних регіонах так чи інакше поводитися, діяли чи були пасивними, чому воювали чи не воювали, чому так чи інакше ставилися до німецького окупаційного режиму та радянської влади. Ми маємо шанувати всіх ветеранів Другої світової війни незалежно від

того, на якому боці вони воювали, і не соромитися того факту, що українці в роки війни воювали як проти німецьких окупантів, так і виборюючи свою незалежність. І в концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну це має бути чітко зафіксовано.

Владислав Верстюк: Питань надзвичайно багато. Треба виокреслювати глибокі і важливі проблеми, одну-дві, а потім виносити їх на обговорення. Завдання Українського інституту національної пам'яті—не академічне вивчення. Ми повинні думати, як таке величезне явище, як Друга світова війна, буде зафіксоване в пам'яті наступних поколінь. І через те нам треба дивитися на цю роботу через проблеми формування пам'яті. Скажімо, є питання Молодої гвардії—була вона чи ні? Було створено міф, потім розвінчано, тепер його знову відновлюють. Отже, повинна бути сформована позиція інституту щодо цього. Треба пам'ятати, що в нас є свої специфічні завдання.

Леся Онишко: Ми не повинні забувати, в якій державі ми живемо, це перше. Якщо ми живемо в українській державі, то маємо пам'ятати, хто на якому боці воював, правильно розставляти ці акценти. Зрештою, попередні доповідачі це підкреслили. Тут багато говорилося про радянських партизанів, їхню надуту, видуману і фіктивну роль і применшення чи замовчування внеску учасників національно-визвольного руху.

Владислав Гриневич: Українського визвольного руху, без національного.

Леся Онишко: Так-от, повертаючись до питання діяльності УПА, слід зазначити, що вона створювалася у найкритичніший період Другої світової війни, коли українському народу загрожувало фізичне знищення та усунення з політичної карти Європи. Організована за зразком підпільної армії, УПА пов'язувала свою боротьбу з ідеєю української державності. Без допомоги ззовні УПА вела боротьбу на два фронти, а після завершення Другої світової війни протистояла радянській карально-репресивній системі. За оцінкою Д. Армстронга, це був закономірний процес, бо ще під час першої більшовицької окупації західноукраїнське населення безпосередньо зіткнулося з «особливостями» радянського режиму. Для успішного функціонування УПА було створено цілу інфраструктуру, яка забезпечувала вояків усім необхідним для фронту й підпілля.

В основу організаційної структури армії було покладено територіальний принцип. Відповідно до кількості країв підпільне військо поділялося на УПА-Північ, УПА-Південь, УПА-Захід, УПА-Схід. Їм підпорядковувалися воєнні округи, що поділялися на тактичні відтинки. На території тактичного відтинка діяло кілька куренів. До складу куреня входили сотні, чоти та рої.

Відновлення більшовицького режиму на західноукраїнських землях влітку 1944 року вимагало від національно-визвольного руху змінити тактику. Нові умови боротьби потребували ще більшої конспірації з

огляду на масові облави і тотальну перевірку населених пунктів та лісових масивів. Початок 1945 року ознаменувався широкомасштабними акціями комуністичної влади проти ОУН і УПА. Радянський Союз, що опинився серед держав-переможниць, кинув усі сили на ліквідацію внутрішніх фронтів. «Славнозвісні звернення українсько-російського уряду Хрущова та різних менших чи більших Рясних чи Строкачів вzywали українських революціонерів капітулювати і припинити безперспективну боротьбу з переможним СРСР»,—так охарактеризовано тодішню ситуацію в одному з документів ОУН. 10 січня 1945 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про посилення боротьби з українськими націоналістами в західних областях УРСР. Це передбачало посилення партійної роботи, створення та розширення агентурної мережі, перепис місцевого населення віком від 15-ти років для встановлення місцезнаходження кожного жителя, розробку планових календарних операцій, виселення сімей учасників руху, створення винищувальних батальйонів тощо. Виконуючи цю постанову, обком ЦК КП(б)У й управління НКВС і НКГБ Львівської області ухвалили рішення про створення кваліфікованої агентури з числа колишніх активних учасників руху, які, знаючи шифри й паролі, мали доступ до підпілля. Ті, хто погодився, зараховувалися до складу бойових груп, що фізично винищували провідників ОУН та УПА. За період з 1 січня по 1 березня 1945 року на Львівщині з подання агентурної мережі було проведено 492 операції. У результаті цих заходів загинуло 1699 осіб, було захоплено в полон і заарештовано за підозрою у сприянні націоналістичному рухові 3338 осіб.

Агентурна мережа створювалася шляхом пропаганди, залякування, вербування, причому не тільки цивільних мешканців, а й підпільників. «Сексотство,—писав С. Бандера,—це був терор морально-духовний, економічний, що пронизував цілу державу, систему, виробництво, військо, школу, родину, церкву. Всі інші силові фактори більшовизму—це тільки слуги і засоби, похідні продукти і відгалуження системи терору».

Часто в села приїздили партійні працівники і скликали збори місцевих селян, де роз'яснювали звернення радянського уряду до населення західних регіонів, а також запрошували до виступів або зачитували покаянні «звернення до народу» колишніх учасників ОУН, УПА. Прикладом може бути звернення колишнього командира з'єднання УПА Стельмащука Юрія Олександровича (Завихвоста), яке розповсюджували серед мешканців західноукраїнських земель. У цьому зверненні містився заклик до командирів усіх оперативно-тактичних одиниць УПА припинити збройну боротьбу проти радянської влади, оскільки, стверджувалося в документі, керівництво ОУН, УПА підтримує тісні зв'язки з німцями і таким чином виступає проти українського народу, хоча постійно твердить про свої здобутки в утвердженні української держави.

Після капітуляції гітлерівської Німеччини 19 травня 1945 року радянський уряд знову звернувся до повстанців із пропозицією добровільно здатися до 20 липня 1945 року. Першими до військкоматів, сільських рад, гарнізонів приходили ті, хто уникав мобілізації на фронт. Одні переховувалися, інші, пробувши кілька місяців у лавах УПА, виявляли свою нездатність до самопожертви у важких умовах боротьби. Згодом НКВС спритно використовувало таких людей. З іншого боку, відомі випадки, коли учасники збройної боротьби, затримані органами НКВС, приховували свою належність до підпілля, намагалися видавати себе за інвалідів, неграмотних, недорозвинених, тих, які ухиляються від служби в Червоній армії. У серпні і вересні 1945 року великій групі членів ОУН, УПА з Лановецького району Тернопільської області таким чином удалося уникнути репресій. Але такі випадки були поодинокими. За даними Політбюро ЦК КП(б)У, станом на 15 березня 1945 року в шести областях Західної України (Львівська, Волинська, Рівненська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська) налічувалося 270 банд, до складу яких входило 8506 осіб.

У таких умовах керівництво національно-визвольного руху підготувало інструкції про методи подальшої боротьби. В «Інструктивних директивах ОУН» від 8 квітня 1944 року було запропоновано заходи зі збереження УПА: не допустити до розгрому армії, не приймати нових людей без детальної перевірки СБ, не вести архівів, не записувати псевдо. Цьому документові передувала інструкція ч. № 7/44, де рекомендувалося до 20 березня 1944 року переглянути всі організаційні архіви: «Всю інформацію закодувати, зашифрувати і заховати. Матеріали, що деконспірують організацію, знищити». До початку літа було проведено реорганізацію повстанських відділів. Великі підрозділи розформували на дрібніші. У сільській місцевості діяла широка мережа підпільних боївок по 10–15 осіб. Було створено ієрархію нелегальних одиниць у вигляді станиць, кушів, районних, надрайонних, обласних та крайових проводів. Згідно зі структурою, яку розробив Провід ОУН на початку 1945 року, західноукраїнські землі поділялися на три краї: Львівський, Подільський і Карпатський; Дрогобищина називалася областю. До складу Львівського краю входила вся територія Львівської області (за радянським адміністративним поділом), за винятком Сокальщини. Подільський край охоплював Тернопільську область (окрім східних районів і Кременеччини), а Карпатський край—Станіславську.

Описані зміни в армії повстанців були спричинені суспільно-політичною ситуацією в краї. На перше місце ставилася безпека основного складу національно-визвольного руху. З метою фізичного збереження кадрів вживалися заходи, спрямовані на трансформацію ОУН, УПА у глибоко законспіровану організацію. УПА, що спочатку буду-

валася на засадах нерегулярної армії, перетворилася на партизанську. Створювалися відділи, що відрізнялися легкістю, рухливістю та мобільністю. Вони діяли у глибокому підпіллі й розраховували тільки на власні сили та підтримку місцевого населення. Завдяки проведеній реорганізації підпільна армія змогла вести боротьбу до кінця 1950-х років, а окремі загони діяли до початку 1960-х.

Ігор Юхновський: Хочу подякувати нашим сьогodнішнім учасникам «круглого столу». На основі протоколів наших «круглих столів» ми створимо підґрунтя платформи Другої світової війни, з якою маємо вийти на всеукраїнський загальний офіційна державна організація.

Що стосується моїх зауважень до тих питань, що розглядалися, то мушу сказати, що я сам був учасником усіх тих подій, мені дуже близька ця тема. Якщо говорити про радянську партизанку, то така наша українська партизанка мала стихійний характер, пізніше, звичайно, знайшлися політичні діячі, які намагалися це оформити, зробити з цього організовані партизанські загони, і коли вони вже панували у північних районах Волині, вони там і встановили свою управу. Але той рух був надзвичайно популярним і підтримувався всім населенням. Якщо говорити про визвольний рух, то повстанська армія підтримувалася, без жодного сумніву, всім населенням. Вони вважалися героями.

Крім того, мені відомо, що були певні спроби УПА домовитись із радянською армією про спільні дії. Я знаю людей, які це можуть підтвердити. Але з Москви надійшли відмови. Це важливо, тому що радянським органам, радянській владі було вигідно за всяку ціну тримати українську радянську партизанку в західних регіонах для того, щоб можна було розправлятися з українським населенням, щоб можна було масово вивозити українське населення західних територій України. Такий план нібито існував з самого початку, і Жуков мав до цього відношення. Мені здається, що пізніше, після того, як фронт рухався на захід, ці наші партизани ОУН–УПА фактично були смертниками, вони не мали жодної перспективи виживання, і намагання знищити їх, а коло них і цивільне населення, було стратегією Радянського Союзу. Ось цю стратегію і треба розкрити.

Владислав Гриневич: Якщо ми ведемо мову про створення концепції, то треба знайти певні ключові моменти. Зокрема, йдеться про питання взаємостосунків населення і держави, аналізу політичних настроїв, лояльності населення до влади, моделей патріотизму, ідентичностей тощо. Але щодо Інституту національної пам'яті, то він не займається історією як наукою, він, на мій погляд, має займатися аналізом політики пам'яті і до певної міри формувати цю політику.

Ігор Юхновський: Просто говорити в загальному про такі абстрактні речі, як пам'ять, узагалі недоцільно. Але я вважаю, що кожне питання, зокрема і проблема пам'яті про Другу світову війну, має спиратися на

правильну інтерпретацію з державної точки зору тих подій, які мали місце в Другій світовій війні і в яких брав участь український народ. Ми повинні діяти таким чином: ми визначили групу фахівців, з якими контактуємо, для яких скликаємо «круглі столи». На них спеціалісти мають висловити власну позицію і вислухати, що скажуть інші історики. В результаті вони мають опрацювати певну історичну платформу, тобто погляд держави на питання Другої світової війни чи окремих періодів Другої світової війни. У результаті цієї групи істориків на основі обговорення викладається певна платформа. Якщо це цілком логічно зроблено і результат відповідає інтересам держави, то ми можемо вважати, що досягли певної мети.

Владислав Гриневич: Мабуть, так. Я іншого способу не бачу.

Ігор Юхновський: Олександр Іщук розповідав про німецьку групу, яка дуже скрупульозно все вивчає і на основі цього робить висновок. Так і тут. Збираються історики, які знають тему. Вони обговорюють те, що знають, є група істориків, яка має підвести підсумок, і цим підсумком ми як Інститут користуємося.

Владислав Верстюк: Можна по-іншому зробити. Простіше їм доручити написати цю концепцію, а потім обговорювати детально на «круглих столах».

Ігор Юхновський: Залишилося ще два «круглі столи» з теми Другої світової війни.

Олександр Вовк: Я хотів би ще висловитися стосовно інтерпретації понять. Вважаю, що різні інтерпретації є приводом для політизації. За цими рухами стоять люди, зокрема старше покоління і молоде. Ми бачимо, що суспільство геть заполітизоване, ми повинні самі вже стояти на якихось певних визначених позиціях. Зокрема, є така назва, значить, ми дотримуємось такої назви. У Президента Віктора Ющенка була дуже гарна ідея примирення. Зокрема, були учасники радянського партизанського руху, які боролися з німецькими окупантами. Вони всі мали статус ветеранів. Учасники визвольного руху не мали відповідного статусу, а мали лише посвідчення про те, що вони відсиділи в таборах, це люди, які в нашій державі були невизнані. І зміст того першого Указу Президента від жовтня 2006 р. полягав у тому, щоб дати цим людям статус учасників українського визвольного руху. Радянські партизани мають пільги, а колишні вояки УПА не мають нічого. Якби вони піднялися на державному рівні до рівних статусів, то між ними тоді можна було б почати діалог. Єдина проблема, що цей діалог Президент почав, але не довів до кінця. Коли він почав цей процес, у Секретаріат пішли сотні листів, люди відгукнулися з різних регіонів. Я вважаю, що треба продовжити цей процес примирення, шукати форми—у радянських ветеранів є свій статус, і учасникам українського визвольного руху держава по-

винна надати закріплений законом статус. А наше завдання—весь час наводити між ними «мости примирення».

Ігор Юхновський: Олександр Дмитровичу, я уважно вас слухав. Візьміться за це діло. Взагалі, я маю такий принцип роботи: якщо хтось щось пропонує, він це має робити. Зберіть ці листи, це дуже важливо, і наступного разу на «круглому столі» ви можете з цього приводу виступити, вказати кількість листів, бо це для нас дуже важливо. Консолідація суспільства є основним завданням Українського інституту національної пам'яті, але ми можемо переконати суспільство тільки на вагомих аргументах.

Владислав Верстюк: Не можна консолідувати суспільство, якщо його ділять.

Владислав Гриневич: Теорія пам'яті є дуже потужним методологічним інструментом у західних суспільствах як щодо процесу пізнання, так і в практичних цілях. Існує безліч країн, які були в стані громадянської війни і потребують спеціальних заходів щодо примирення. Ось, наприклад, у Південній Африці створено спеціальну Комісію з примирення, діяльність якої триває вже понад 10 років. Вони всі злочини реєструють, аналізують і видають суспільству певними порціями. У них примирення іде через розкриття правди, якою б вона не була.

Ігор Юхновський: Кожну справу треба робити акуратно і довести до кінця—зробити висновок і обговорити, чого нам ще не вистачає. Коли ми закінчимо те, що почали, ми зробимо платформу від початку до кінця Другої світової війни і будемо вважати, що роботу зроблено. А що ж ми з цієї роботи можемо взяти? От ви говорите, що нам треба взяти ідеологію примирення. Для цього нам треба знати, що ж додати до того, що ми маємо, якщо ми прямуємо до ідеї примирення чи консолідації всього українського народу. Ми збираємо необхідні для цього аргументи, і кожний з них має бути чітко сформульований, мати своє обличчя і свою картину. Якщо хтось хоче заперечити, то ми запрошуємо до дискусії. Ми говоримо—картину створено такими-то фахівцями. І якщо хтось може прийти і сказати, що написано не так, то вони йому легко доведуть, що написано правдиво.

Я вважаю, що кожна політичну дію, кожна політичну концепцію треба будувати на певній науковій базі.

5.06. 2009 р.

БІБЛІОТЕКА
середньої школи
с. Корозець